

Voigt Vilmos
*Néprajzi és
etnológiai alapfogalmak*

NÉPRAJZ EGYETEMI HALLGATÓKNAK

Debrecen, 2017

NÉPRAJZ EGYETEMI HALLGATÓKNAK

36

Voigt Vilmos

**Néprajzi és etnológiai
alapfogalmak**

Debrecen, 2017

NÉPRAJZ EGYETEMI HALLGATÓKNAK

36

Oktatási segédlet

Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

Sorozatszerkesztő:

BARTHA ELEK

A szöveget szerkesztette, gondozta:

JUHÁSZ ESZTER

Készült az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport kutatási programja keretében, az Ethnica Alapítvány és az OTKA NKFIH K115886 sz. pályázat támogatásával.

© *Alapismereti bevezetés a néprajz iránt érdeklődő hallgatóknak* címmel megjelent jegyzet (1989, Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék) átdolgozott kiadása

ISBN 978-963-473-960-9

ISSN 0239-1961

Borítóterv: Török József készítette a Magyar Nő Magazin 2012.09.29. internetes újság fotója felhasználásával <http://magyarno.com/berobogott-a-divatba-a-magyar/> (letöltés: 2017.05.14.)

Nyomdai munka: Kapitális Kft., Debrecen
Tulajdonos: Kapusi József

*Ajánlom e kis kötetet
Ujváry Zoltán nyolcvanötödik
születésnapjára.*

TARTALOM

Alapfogalmak, tájékoztató, bevezetés	9
Fogalomtár	13
amatőr művészeti mozgalom	13
antropológia	13
anyag civilizáció	23
anyag kultúra	24
babona	26
egzotizmus/exotizmus	26
elterjedés, átadás, átvétel	26
etnikus csoport, etnikai csoport	27
etnográfia	28
etnológia	29
etnosz	31
folklor	32
folklorisztika	34
folklorizmus	37
hagyomány	38
hiedelem	39
írásbeliség	40
kisebbségi kultúra	40
kultúradinamika	42
kultúraközi kutatás	43
kultúraminta	43
kultúraváltás	44
leszállott műveltségi javak elmélete	45
magaskultúra	45
mágia	46
másodlagos primitívség	46
mindennapi élet	47
munkásfolklor	47
munkáskultúra	48
munkásműveltség	49
munkásnéprajz	49

naiv művészet	50
nép	51
néphit	53
népi vallásosság	54
népművészet	54
néprajz	55
népszokás	58
orientalizmus	58
osztálytársadalom	59
ősművészet	60
őstársadalom	61
őstörténet	63
ősvallás	64
összehasonlító folklorisztika	67
összehasonlító néprajz(tudomány)	67
összehasonlító vallástudomány	68
primitívizmus	69
primitív kultúra	69
primitív művészet	70
primitív társadalom	71
primitív vallás	72
rítus	73
szájhagyomány	74
szellemi kultúra	74
szemiotika, jeltudomány	76
szinkretizmus	88
szóbeliség	88
szociális kultúra	89
társadalomnéprajz	91
újítás	91
vallástörténet	92
Völkskunde	93
Völkerkunde	94
A hazai kutatások története dióhéjban	96
A magyar néprajztudomány mai intézményei	107

ALAPFOGALMAK, TÁJÉKOZTATÓ, BEVEZETÉS

Ezekkel a szavakkal tudnám meghatározni e könyvecske célját.

Egyszersmind újabb dokumentuma annak a szívélyes viszony-
nak, ami debreceni folklorista barátaimhoz köt, Ujváry Zoltánnal
kezdve – immár sok évtizede. 85. születésnapján neki ajánlom ezt
a füzetet.

Az előzményekhez tartozik, hogy amikor évtizedekkel ezelőtt,
az ő bízgatására a debreceni egyetemi Néprajzi Tanszéken a
„Néprajz egyetemi hallgatóknak” oktatási segédlet-sorozat legelső
száma éppen egy ilyen kis könyvem volt: „Alapismereti bevezetés
a néprajz iránt érdeklődő hallgatóknak” címmel (1989, 45 lapon).
Könyvárusi forgalomba nem került, de azért száz példánynál
biztosan több készült belőle. Később, 1996-ban egy teljesen
azonos utánnyomás is megszerezhető volt. Céljának megfelelően a
„kezdő” és/vagy „érdeklődő” számára készült. A lehető legeggy-
szerűbb módon tájékoztat, még praktikus adatokat is említve – ám
azért a néprajzi „alapismereteket” előlegezve és komolyan véve.
Leíró, áttekintő jelleg, tartalmi tagolás jellemezte.

Azóta sem készült nálunk hasonló néprajzi – folklorisztikai
„alapismereti” áttekintő. Ám amikor most megint átnéztem: úgy
látom ma is érdemes (sőt érdekes) elolvasni.

A mostani folytatás a tájékoztatás egy másik, ugyanúgy fontos
formáját, a rövid, „zseb-lexikont” képviseli. Ezekben definíciókat
adnak és az egyes címszavakhoz illő példák említését is meg-
találjuk. Legtöbbször a rokontudományokhoz képest határozzák
meg az igazán kevésre válogatott címszavakat. Ennek az elvnek
megfelelően a mostani kiadványban nemcsak a folklorisztika,
hanem általában is a „néprajz”, meg a sokféle „antropológia” he-
lyet kapott. Sőt, egyenesen kultúraelméleti összefüggéseket is be-
mutattam. Természetesen így sem teljes ez a szócikk-jegyzék.

A szócikkek felépítése a lexikonok szokott módszerét képviseli, és inkább nemzetközi, mint magyar bibliográfiát ad. Ez különösen az egyetemi órákon való jegyzetelést hivatott megkönnyíteni.

Köztudott, hogy az ötkötetes *Magyar Néprajzi Lexikon* (készült az 1970-es években) célja más volt. Deskriptív jellegű szócikkeket közölt, gazdag illusztrációkkal. Volt benne elég sok elméleti/fogalmi címszó is, ám ezek is a magyar és leíró ismeretanyagra hivatkoztak. Ráadásul több tucat szerző készítette ezeket, azaz közöttük a fogalmak és az érvelés igazán eltérhetett egymástól: mind tartalomban, mind a fogalmakat illetően és a terjedelemben is. Magam is örömmel dolgoztam e lexikon számára, és – minthogy a szócikkek alá vannak írva – a mai olvasó is véleményt formálhat róluk. Azonos szerző esetében évtizedek távolságában is tanulságos összevetni a két lexikonban a megfelelő szócikkeket. Nemcsak a lexikonkészítés, hanem a fogalmi gondolkodás megismerése szempontjából is kiváló gyakorló terep.

Már többször bevallottam – én szeretem a lexikonokat: nemcsak olvasni, hanem írni is. Legnagyobb szabású ilyen vállalkozás volt a húszkötetes, a világszínvonalon is kiemelkedő *Világirodalmi Lexikon*, amelynek szerkesztése már az 1960-as évek második felében elkezdődött, és közzététele 1995-ben fejeződött be. Közben mind a szerzők, mind az olvasók, főként pedig az egész magyar társadalom egy generációnál is többet fordult. Annál érdekesebb megfigyelni: mi maradt máig érvényes e lexikon-kötetekben.

Mindig is tudtam, ide igazán sok szócikket írtam. Magam is meglepődtem azonban, amikor a közelmúltban egy kötetben újra kiadhattam címszavaimat: *A folklórisztika alapfogalmai. Szócikkek* címmel. (Budapest, 2014. Equinter – Argumentum, 519 lap). Akár elborzasztó is lehetne a tény: több mint ezer címszó, egyetlen szerzőtől! Másrészt így bizonyos homogenitás megvalósítható volt. És noha meglehetősen szabad kezet kaptam – azért mégiscsak egy világirodalmi lexikon szempontjait kellett figyelembe vennem. (Egyébként *A folklórisztika alapfogalmai* c. mostani könyv

„Bevezetője” elmeséli ennek és a rokon lexikonoknak a történetét – utalva ezek ismeretanyagának sajátosságára.)

Más szempontból volt kiváló munka az egykor még Kenyeres Ágnes főszerkesztette egykötetes *Kulturális Kisenciklopédia* (Budapest, 1986. Kossuth Könyvkiadó, 786 lap). Itt megjelent címszavaimat olvashatja a mostani érdeklődő. Természetesen semmit sem változtattam a szövegeimen. (A szakirodalmon sem, noha azóta nagyot változott a világ – meg az aktuális információszerzés technikája.) Viszont a „magyar néprajzban” bizonyos elnevezések már korábban is megvoltak és máig is azonosak maradtak. A tág érteremben vett „magyar néprajz” általában ugyanezeket a fogalmakat használta, mind egyetemi tankönyveinkben, mind a *Magyar néprajz nyolc kötetben* című akadémiai kézikönyvben. Magam is „régii tömlőben” szervirozok „új bort” – azért meglepett, hogy amíg hagyományos terminológiánk ma is automatikusan használt, ám az új ... legfeljebb egyéni (olykor monomániás), máskor csak pár terminusra érvényes javaslat.

Az a feladat, hogy a néprajz, antropológia, folklorisztika főbb fogalmait egy olyan közegbe helyezzem el, amely a kultúraelmélet és a magyar művelődési intézmények világát mutatta be – remélem – elvégezhető volt, még a csak félszáznál több szócikk esetében is. Külön felhívom az olvasó figyelmét arra, címszavaim „hálót” alkotnak, ezért is utaltam következetesen bennük más és más címszavakra. A szócikkek tárgyalásmódja egyszerű, közérthető. A terjedelem éppen lehetővé teszi, hogy az egyetemi oktatás keretében csakugyan használhassák.

Még egy párhuzamot említhetek, nem is annyira a kitűnő, az akkori nemzetközi filológiai felkészültség okán, hanem, egy címszóanyag homogenitásáét illetően. Mindmáig egyedül áll, nemcsak néprajzi lexikográfiánkban az a többszázra menő (!) címszóanyag, amelyet Katona Lajos készített a *Pallas Nagy Lexikon*ába, 1892 és 1897 között. Ez is fogalmi és deskriptív jellegű – és máig a legszebb (!) és legjobb lexikon-tudásunk bizonyítéka.

Nem nekem kellene leírni, ám tény – az általam ismert lexikonok ismeretében azt mondhatom – akkor a világszerte az

„alapfogalmak” legjobb bemutatása ez volt – sőt nemcsak magyarul. Alig várom, hogy a következő nemzedék ezt olvassa – és meghaladja. Akár egy évszázad múltán – végre magyarul.

Hálásan köszönöm tanítványom, Wunderlich Péter önfeláldozó segítségét kéziratom átírásában. Keményfi Róbertnek nemcsak a kiadás ötletét és életben tartását, hanem a kötet végi intézményfelsorolás újra összeállítását. Ennek hiányosságáról magam vagyok a leginkább meggyőződve.

Budapest, 2017. február 3. az iskolai adománygyűjtés balázsjáróinak napján.

Voigt Vilmos

FOGALOMTÁR

Amatőr művészeti mozgalom: Nem hivatásos művészek és együttesek működése, különösen a színjátszás, táncok és kórusok formájában, azonban idekapcsolhatjuk az egyes amatőr művészek (írók, képzőművészek stb.) tevékenységét is. Nem azonos, mégis kapcsolatban van a naiv művészet jelenségeivel is.

Antropológia: különböző társadalomtudományok megnevezése, amelyek mind az emberrel foglalkoznak. E megnevezések a nemzetközi szóhasználatban is összefonódnak egymással, a magyarban pedig esetenként a nemzetközi szóhasználatnak felelnek meg. Voltaképpen több önálló tudomány és még több önálló részterület használja az antropológia nevet. Ezeket célszerű egymástól megkülönböztetve tárgyalni. – Irodalom: E. B. Taylor: *Anthropology* (1948); E. Adamson Hoebel: *Anthropology* (1958); *Current Anthropology* (1959–); D. G. Mandelbaum – G. W. Lasker – E. M. Albert: *The Teaching of Anthropology* (1963); I. C. Jarvie: *The Revolution in Anthropology* (1963); S. Tax: *Horizons of Anthropology* (1965); R. A. Manners – D. Kaplan: *Theory in Anthropology* (1968); P. J. Peltó – G. H. Peltó: *Anthropological Research* (1978); *Anthropological Literature* (1979–).

1. Fizikai antropológia: embertan, az ember származásával, alaktani sajátosságaival és ezek földrajzi változataival foglalkozik. Szokásos rassz-antropológia elnevezése is, mivel az emberi rasszokat vizsgálja. Noha biológiai módszerekkel, mégis általában társadalomtudományi kérdéseket vizsgál, pl. a népek történetét, az etnogenezis kérdéseit, az emberiség kialakulását, a kulturális változások következtében megfigyelhető embertani változásokat stb. Annak ellenére, hogy e kutatást időnként felhasználták a rasszizmus és a fajelmélet képviselői is, maga a fizikai antropológia rassz-antropológiának nevezhető kutatási területe is egy objektív

tudomány keretébe tartozik. – Irodalom: Bartucz L.: A magyar ember. A magyarság antropológiája (1938); Malán M.: Az élő magyarság embertani kutatása (1947); J. Barzun: Race. A Study in Superstition (1965); M. Banton: Race Relations (1967); Lipták P.: Embertan és emberszármazástan (1969); Sík E.: Faji kérdés és marxizmus (1971); A. Montagu: Statement on Race (1972); Makai Gy.: Fajelmélet – fajüldözés (1977); Ny. Ny. Csebokszarov – I. A. Csebokszarova: Népek, rasszok, kultúrák (1980).

2. Biológiai antropológia: az ember biológiájával társadalomtudományi szempontból foglalkozó kutatás. Főbb területei az emberiség keletkezése, az ember genetikája, az emberi populációk vizsgálata, öröklés és kulturális viselkedés, a test felépítése és a pszichikus kapcsolata, karakterológia, férfi és nő eltérései és azonosságai, betegségek, járványok és ezek gyógyítása, növekedés, demográfia stb. Voltaképpen önálló tudományágnak tekinthető a felsoroltak közül több is, a szintén ide sorolható néptáplálkozástan, néplélektan, a népi gyógyítás és orvoslás kutatása, az etnológia több vizsgálati területe. – Irodalom: E. Eickstedt: Die Forschung am Menschen. I–III. (1940–1963); I. Schwidetzky: Grundzüge der Völkerbiologie (1950); V. E. Gelbsattel; Prolegomena einer medizinischen Anthropologie (1954); Sós J.: Népélelmezés (1959); M. – C. Chamla: L'anthropologie biologique (1971); Th. Dobzhansky: Evolution, Genetics and Man (1957); J. L. Fuller – W. Thompson: Behavior Genetics (1960); L. S. Penrose: A humángenetika alapjai (1967); Biologische Anthropologie I–II. (1972); Czeizel E.: Az emberi öröklődés (1967); H. Varró R.: Élővilág és társadalom (1979).

3. Orvosi antropológia: a betegségekkel és azok gyógyításával foglalkozó kutatás, a szorosan vett orvostudomány keretein kívül. A néprajz és etnológia kutatási területei közül az etnomedicína, népi gyógyítás, vagy népi gyógyászat néven foglalkoznak a betegségek vélt vagy valódi okaival, gyakorlati vagy mágikus gyógyításukkal. Ide sorolható az állatok hasonló gyógyítása is. Nemcsak az orvostudomány története, hanem a mágia története is tartalmaz számos, az orvosi antropológia szempontjából értékelhető tény.

Újabban az ún. alternatív gyógyítás, a természetes gyógymódok, nemegyszer a kuruzslás széles körben elterjedt. Bizonyos fokig ide sorolható a természetmegfigyelés (gyógynövények ismerete), a diétetika (táplálkozás és étrend) is. A betegek ápolását külön (nemcsak egészségügyi) intézmények végezték. Ezek története a művelődéstörténet fontos fejezete. – Irodalom: Hoppál M. – Törő L.: Népi gyógyítás Magyarországon (1975); J. Dornheim: Krankheiten in dörflichen Alltag (1983).

4. Paleoantropológia: az emberiség eredetével foglalkozó kutatás, az etnológia, fizikai antropológia és más tudományok módszereit felhasználó régészeti kutatási terület. Főbb témái a rasszok és az egyes kultúrák, valamint ezek csoportjainak létrejötte. A kezdeti szakaszokat illetően az embereknek az állatvilággal való kapcsolatát is vizsgálja. – Irodalom: Ch. Darwin: A fajok eredete (1955); Az ember származása és a nemi kiválasztódás (1961); G. H. R. von Königswald: Az ember története (1968); Katona F.: Emberré válás (1974); V. P. Alekszejev: Az emberi rasszok földrajza (1977); Kiszely I.: A föld népei I-II. (1979–1984); Ju. I. Jefimov: Filozofszkije problemi tyeorii antroposzociogenezja (1981).

5. Kulturális antropológia: az etnológia irányzata, különösen az amerikai kutatásban általános, innen terjedt el Európában is. Különböző tudományterületekhez tartozó vizsgálatokat egyesít, ezek közül a legfontosabbak a következők: őstörténet és régészet, etnológia, etnográfia, etnikus történelem, etnolingvisztika etnopszichológia, gazdasági antropológia, etnoszociológia, jogi etnológia, politikai antropológia stb. Itt vizsgálják a különböző kultúrákban a művészet, a tudomány és filozófia megjelenését. Külön foglalkoznak a kultúráváltás témáival. A legfontosabb kutatási terület mégis a kultúra és a társadalom működése. Ezzel kapcsolatban is önálló szerepe van az alkalmazott antropológiának. – Irodalom: A. L. Kroeber: Configurations of Culture Growth (1944); E. Rothacker: Probleme der Kulturanthropologie (1948); M. J. Herskovits: Man and His Works (1950); W. H. Goodenough: Explorations in Cultural Anthropology (1964); W. E. Mühlmann –

E. W. Müller: Kulturanthropologie (1966); M. Freilich: The Meaning of Culture. A Reader in Cultural Anthropology (1972); Kulturanthropologie (1973); R. Naroll – R. Cohen: A Handbook of Method in Cultural Anthropology (1973); R. Naroll – F. Naroll: Main Currents in Cultural Anthropology (1973); R. B. Taylor: Introduction to Cultural Anthropology (1973); L. M. Lombardi Satriani: Antropologia culturale (1974); T. Tentori: Antropologia culturale (1974); F. R. Vivelò: Cultural Anthropology (1979); J. Stagl: Kulturanthropologie und Gesellschaft (1980); H. Gerndt: Kultur als Forschungsfeld (1981); Forrásmunkák a kultúra elméletéből, IV. (1985).

6. Szociális antropológia: az etnológia irányzata, különösen az angol funkcionalista iskola keretében, ahonnan világszerte elterjedt. A primitív kultúrákat társadalmuk egészében, működésében vizsgálja. Nem azonos a társadalomnéprajz fogalmával, eltér a szociológiai antropológia kérdéskörétől is, noha ezekkel van kapcsolatban. Újabban a modern élet (pl. városok) kutatására is alkalmazzák. – Irodalom: E. E. Evans-Pritchard: Social Anthropology (1951); S. F. Nadel: The Foundations of Social Anthropology (1951); Meyer Fortes: Social Anthropology at Cambridge since 1900 (1952); G. Lienhardt: Social Anthropology (1964); M. Banton: The Social Anthropology of Complex Societies (1966); W. Lepenies: Soziologische Anthropologie (1971); Sozialanthropologie (1972); A. Kuper: Anthropologists and Anthropology, The British School 1922-1972 (1973); B. Malinowski: Baloma (1974); I. M. Lewis: Social Anthropology in Perspective (1976).

7. Szociális és kulturális antropológia: az etnológia újabban megjelent, egységesítő irányzata, amely a szociális antropológia keretébe illeszti a kulturális antropológia kutatásait. – Irodalom: J. J. Honigmann: Handbook of Social and Cultural Anthropology (1973); M. Freedmann: Social and Cultural Anthropology (1976); I. Lombard: L'anthropologie britannique contemporaine (1972); M. S. Garbarino: Sociocultural Theory in Anthropology (1977).

8. Pszichológiai antropológia: különböző pszichológiai irányzatok foglalkoznak etnológiai kérdésekkel (néplélektan, pszicho-

analízis, stb.). Ezek gyűjtőneve újabban vált önállónak tekintett területévé az antropológiai kutatásoknak. – Irodalom: W. Wundt: *Völkerpsychologie I–X.* (1900–1920); F. L. K. Hsu: *Psychological Anthropology* (1961); *Psychologische Anthropologie* (1973); Ph. K. Block: *Continuities in Psychological Anthropology* (1980); Róheim G.: *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata* (1984).

9. Filozófiai antropológia: a filozófia egyik ága, amely az ember és kultúra általános vonásaival foglalkozik, és ily módon érintkezik az antropológia és etnológia témáival. Minthogy Herder, Kant, Hegel, Feuerbach, Marx és mások ugyanúgy használták e fogalmat, mint a fenomenológiai iskola német és más képviselői, a filozófiatörténetben szélesen is lehet értelmezni e fogalmat. Szűkebb értelemben a német elméleti filozófia egyik irányzata, Plessner, Scheler, Gehlen és mások vezetésével. Van teológiai és marxista megvalósulása is. – Irodalom: P. L. Landsberg: *Einführung in die philosophische Anthropologie* (1934); M. Landmann: *Philosophische Anthropologie* (1955); W. Brüning: *Philosophische Anthropologie* (1960); A. Gehlen: *Anthropologische Forschung* (1961); E. Rothacker: *Philosophische Anthropologie* (1964); H. E. Hengstenberg: *Philosophische Anthropologie* (1966); P. V. Kornyejev: *Szovremennaja filozofszkaja antropologija* (1967); U. Sonnemann: *Negative Anthropologie* (1969); W. Keller: *Einführung in die philosophische Anthropologie* (1971); *Philosophische Anthropologie heute* (1972); *Philosophische Anthropologie 1–2.* (1974–1975); A. Gehlen: *Az ember* (1976); J. G. Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról* (1978); I. Kant: *A vallás a pusztaság határain belül* (1980); D. Bergner: *Der Mensch* (1982).

10. Teológiai antropológia: a valláselméletnek az emberrel foglalkozó része. A keresztény teológiában a dogmatika keretébe tartozik, ismert azonban egyéni változata is (pl. Teilhard de Chardin filozófiájában). – Irodalom: K. Rahner – H. Vorgrimler: *Teológiai kiegészítő* (1980).

11. Marxista antropológia: a marxizmus keretében a filozófiai antropológia, illetve az általános antropológia kérdéseivel foglal-

kozó rész, az emberrel és kultúrájával kapcsolatos kutatások összessége. Voltaképpen az ifjú Marx ilyen érdeklődése, Engels etnológiai természetű kutatásai, ezek kapcsolata a filozófiai és társadalomtörténeti előzményekkel, az emberi társadalom szerkezete (ontológiája) képezik főbb területeit. Bizonyos előzmények a hatvanas években fogalmazódott meg e kutatási terület önállósága, majd a szaktudományos (filozófia, etnológia, stb.) keretében is lényegét tekintve számos témakör tartozik ide. Ezen kívül a szociológiai, ökonómiai jellegű antropológiai vizsgálatokkal is szoros kapcsolatban áll. – Irodalom: L. H. Morgan: Az ősi társadalom (1961); Márkus Gy.: Marxizmus és „antropológia” (1966); T. Gerholm: Prolog till en marxistisk antropologi (1971); E. Terray: Marxism and „Primitive” Societies (1972); H. Constantin: Versuch einer marxistischen philosophischen Anthropologie (1972); M. Goldelier: Horizon, trajets marxistes en anthropologie (1973); M. Bloch: Marxist Analysis and Social Anthropology (1975); Ágh A.: A marxi történetfilozófia kialakulása (1975); L. Krader: Karl Marx. Die ethnologischen Exzerptheft (1976); V. F. Aszmusz: Marx és a polgári historizmus (1973); Lukács Gy.: A társadalmi lét ontológiája I-III. (1976); Tókei F.: a társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése (1977); S. Diamond: Toward a Marxist Anthropology (1979); Orientamenti marxisti e studi antropologici italiani (1980); M. Harris: Cultural Materialism (1980); Tókei F.: Őstársadalom és ázsiai termelési mód (1982); Bodrogi T.: Lewis Henry Morgan és a XIX. századi evolucionizmus (1982); E. Sz. Markarjan in Forrásmunkák a kultúra elméletéből V. (1985).

12. Gazdasági antropológia: a primitív társadalmak gazdaságával foglalkozó etnológiai kutatások összessége, amely felhasználja a közgazdasági és gazdaságtörténeti módszereket is. – Irodalom: M. J. Herskovits: Economic Anthropology (1952); Polányi K.: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet (1976); Readings in Economic Anthropology (1978–); M. Godelier: A gazdasági antropológia tárgya és módszerei (1981). – *Politikai antropológia*: a politikai intézményekkel foglalkozó kutatások összessége.

Általában etnológiai, összehasonlító történeti és szociológiai módszereket alkalmaz. – Irodalom: M. Glucksman: *Politics, Law and Ritual in Tribal Society* (1965); D. Cohen – J. Middleton: *Comparative Political Systems* (1967); G. Balandier: *Anthropologie politique* (1967); M. Weber: *Állam, politika, tudomány* (1970); E. Hobsbawm: *Primitív lázadók* (1974); P. Probst: *Politik und Anthropologie* (1974).

13. Alkalmazott antropológia: a gyakorlatban felhasznált etnológia. Történetileg a gyarmatosítás korában alakult ki és a közigazgatásban használták fel az etnológusok által összegyűjtött ismereteket. Bizonyos fókig ide vonható a jogszolgáltatásban, oktatásban és a különböző társadalmi szervezetek létrehozásában felhasznált antropológiai ismeretanyag is. A harmadik világ államainak függetlenné válása után új területeken is folytattak hasonló kutatásokat. – Irodalom: I. I. Potyehin: *Az angol-amerikai etnográfia az imperiaлизм szolgáltatásban* (1953); H. G. Barnett: *Anthropology in Administration* (1956); G. M. Foster: *Applied Anthropology* (1969); R. Bastide: *Anthropologie criminelle* (1973); I. van Willigen: *Anthropology in Use* (1980); *The Shaping of National Anthropology* (Ethnos, 1982).

14. Kognitív antropológia: a modern etnológia, antropológia és néprajzi kutatás irányzata, amely a kultúrákon belül kialakult megismerő (kognitív) rendszereket vizsgálja. A nyelv, a műfajok rendszere, az idő és a tér kategóriái, elnevezések, rítusok, vizsgálata tartozik ide. Felhasználja a pszichológia, etnolingvisztika, bizonyos fókig a strukturalizmus és a szemiotika módszereit is, szoros kapcsolatban áll a szimbolikus antropológia irányzatával. – Irodalom: D. Hymes: *Language in Culture and Society* (1964); A. Kimball Romney – R. Goodwin d'Andrade: *Transcultural Studies in Cognition* (1964); S. A. Tyler: *Cognitive Anthropology* (1964); J. W. Berry – P. R. Dasen: *Culture and Cognition: Readings in Crosscultural Psychology* (1974).

15. Szimbolikus antropológia: az amerikai és angol etnológia modern iskolája, amely az emberi kultúrákban a szimbolikus cselekvéseket vizsgálja. Képviselői sokat merítettek a strukturalista

kutatásokból, a kognitív antropológiából, etnolingvisztikából, etnográfiai szemantikából, szemiotikából. Főként szokásokkal, mítoszokkal, elnevezési rendszerekkel foglalkoznak. Történetileg a strukturális antropológia után bontakozik ki, majd inkább a kognitív antropológia keretein belül tevékenykedők foglalkoznak a témáival. – Irodalom: V. Turner: *The Forest of Symbols* (1967); R. F. Spencer: *Forms of Symbolic Action* (1970); C. Geertz: *Myth, Symbol, and Culture* (1971); M. Douglas: *Rules and Meanings* (1973); R. Firth: *Symbols. Public and Private* (1973); *Antropologia simbolica* (1981); Hoppál M. – Niedermüller P.: *Jelképek–kommunikáció–társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből* (1983).

16. Strukturális antropológia: a modern etológia irányzata, amely a társadalomszervezet, mítoszok, művészet jelenségeivel foglalkozik, oly módon, hogy az itt megtalálható struktúrákat önálló megnyilvánulásként vizsgálja. Kapcsolatban áll a szociológia módszereivel, a folklorisztikával, nyelvtudománnyal is. A Lévi-Strauss kezdeményezte kutatás a strukturalizmus általános módszerévé fejlődött, nemcsak az antropológiában, hanem a társadalomtudományok egészében is. – Irodalom: Cl. Lévi-Strauss: *Anthropologie structurale* (1958); Cl. Lévi-Strauss: *Anthropologie structurale deux* (1973); D. Sperber: *Le structuralisme en anthropologie* (1968); M. Glucksman: *Structuralist Analysis in Contemporary Social Thought* (1974); J. Meletyinszkij: *A mítosz poétikája* (1985).

17. Pedagógiai antropológia: a pedagógia (neveléstudomány) részterülete, amely az embernevelésben filozófiai elveket követ, pontosabban az egzisztencialista jellegű filozófiai antropológia elméletét használja fel. Kapcsolata a szó szoros értelmében vett → *alkalmazott antropológiával* csak közvetett. – Irodalom: Bálint M.: *Pedagógiai antropológia és egzisztenciális pedagógia* (1980).

18. Teoretikus antropológia, általános antropológia: az antropológiai kutatások elméleti része, amely több ízben is önálló kutatási területként jelenik meg, noha nem azonosítható a → *filozófiai antropológiával*, amely szintén általános érvényű megállapításokkal

foglalkozik. Olykor módszertani jellegű, általában rendszeres (szisztematikus), gyakran összehasonlító kutatásokat képvisel. Ennek következtében az antropológiai és társadalomtudományi kutatások legkülönbözőbb területeivel van kapcsolatban. – Irodalom: F. Boas: *General Anthropology* (1938); J. Stürman: *Systematische Anthropologie. Ontologie der Menschen* (1957); D. Bidney: *Theoretical Anthropology* (1977).

19. Matematikai, kibernetikai antropológia: matematikai és számítógépes eljárások alkalmazása az antropológiai kutatásokban. Leggyakrabban pszichológiai, nyelvészeti, statisztikai eljárásokkal társul, foglalkozik a társadalomszerkezet és a szövegek elemzésével, kognitív rendszerek vizsgálatával, az etnometodológia körébe tartozó elemzéssel, összehasonlító és kvantitatív módszerekkel. Kapcsolatban áll a modellálás, a játékelmélet, az etnográfiai szemantika és a tartalomelemzés módszereivel is. Gyakorlati feladatok (pl. inventáriumok, indexek elkészítése) elvégzésére is alkalmazzák. – Irodalom: D. H. Hymes: *The Use of Computers in Anthropology* (1965); S. A. Tyler: *Cognitive Anthropology* (1969); Voigt V.: *Modellálás a folklorisztikában* (1969); Ph. Richard – R. Jaulin: *Anthropologie et calcul* (1971); P. Kay: *Exploration in Mathematical Anthropology* (1971).

20. Modern antropológia: a modern társadalmak kérdéseivel foglalkozó kutatások összessége. Foglalkozik a társadalmi változásokkal, a városok, a turizmus kérdéseivel, az alkalmazott antropológia több problémájával. Módszereiben is általában újszerű. Külön kérdésköre a munkásság életének kutatása. – Irodalom: H. Bausinger: *Volkskultur in der Technischen Welt* (1961); L. Schmidt: *Gegenwartsvolkskunde* (1976); Nagy D.: *Ajánló bibliográfia a magyar munkáshagyományok kutatásához* (1977); Katona I.: *A magyar parasztság életének átalakulása* (1979); Fejős Z. – Niedermüller P.: *Tájékoztató bibliográfia a városok néprajzi-antropológiai kutatásához* (1982); H. Bausinger: *Az újrarájzolt nép* (1982).

21. Történeti Antropológia: a művelődéstörténet keretében kialakult újabb tudományos irányzat, amely az európai társadalom

néprajzi szempontból is vizsgálható jelenségeit kutatja. Módszer-
tanában a történeti szociológia, gazdaságtörténet, néprajz és
kultúrelmélet találkozik. Legújabban Magyarországon is felmerült
az ilyen kutatások iránti igény. Minthogy európai történelemmel
foglalkozik, az osztályviszonyok magyarázatát is megkísérli. –
Irodalom: P. Burke: *Popular Culture in Early Modern Europe* (1978);
R. Muchembled: *Cultural populaire et culture des élites* (1978);
D. Gaunt: *Memoir on History and Anthropology* (1982);
Hofer T.: *Történeti antropológia* (1984); H. Süßmuth: *Historische
Anthropologie* (1984).

A fentiek értelmében „antropológia” névvel igen sokféle ku-
tatás tudománytörténete vonható ide. Ezeket rendszerint külön
tekintik át, olykor azonban különböző kutatásterületek történetét
együtt is bemutatják. A klasszikus antikvitástól középkorig, az
utazásoktól a felfedezésekig, majd a felvilágosodástól a 19. szá-
zadig, végül a modern kutatásokig igen sokféle változáson ment át
az antropológia. A tudománytörténeti szemlékből rendszerint
elméleti vagy módszertani tanulságokat is megkísérelnek levonni.
A kézikönyvek, módszertani áttekintések is adnak tudomány-
történeti adatokat. A magyar kutatások ilyen történetét eddig nem
tekintették át. – Irodalom: T. K. Penniman: *A Hundred Years of
Anthropology* (1952); G. Cocchiara: *Az európai folklór története*
(1962); J. S. Slotkin: *Readings in Early Anthropology* (1965); P.
Mercier: *Historie de l’anthropologie* (1966); J. O. Brew: *One
Hundred Years of Anthropology* (1968); M. Harris: *The Rise of
Anthropological Theory* (1968); W. E. Mühlmann: *Geschichte der
Antropologie* (1968, újabb változata 1984); M. Duchet: *Anthro-
pologie et histoire au siècle des lumières* (1971); K. E. Müller:
*Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologische
Theorienbildung 1–2.* (1972–1980); A. de Waal Malefijt: *Images of
Man* (1974); R. V. Kemper – I. F. S. Phinney: *The History of
Anthropology* (1977); J. Copans – J. Jamin: *Aux origines de
l’anthropologie française* (1978); W. Krauss: *Zur Anthropologie
des 18. Jahrhunderts* (1978); L. P. Vidyarthi: *Rise of World
Anthropology* (1979); L. Gernet: *Anthropologie de la Grèce*

antique (1982); U. Bitterli: „Vadak” és „civilizáltak” (1982). – Az utóbbi évtizedben megjelent a korábbi antropológiai kutatások újraértékelése, kifejezetten azzal a céllal, hogy más módszereket és feladatokat találjanak. Az új vizsgálatok egy része a modern antropológia témáit veszi elő, mások azonban hagyományos feladatokat vállalnak, vagy éppen az eddigiekhez képest újszerűen fogalmazzák meg – pl. a történetiség problémáját, a kultúra jellemzését, vagy a társadalom osztályviszonyának a vizsgálatát. A gyakran radikális társadalmi mozgalmakhoz (vagy új tudományos intézmények megalakításához) kapcsolható új módszerek kidolgozása általános társadalomelméletileg is nagyra értékelhető. – Irodalom: A. L. Kroeber: *Anthropology Today* (1953); E. R. Leach: *Rethinking Anthropology* (1961); *Abschied vom Volksleben* (1970); R. M. Keesing – F. M. Keesing: *New Perspectives in Cultural Anthropology* (1971), M. T. Hodgen: *Anthropology, History and Cultural Change* (1974); D. Hymes: *Reinventing Anthropology* (1974); Ju. V. Bromlej: *Szovremenije problemi etnografii* (1981); G. Herranen: *Folkloristikens aktuella paradigm* (1981); C. Lévi-Strauss: *Le regard éloigné* (1983).

anyagi civilizáció: A francia történettudományi iskolában (főként, de nem csupán az *Annales* körében) a mindennapi élet megnevezése (termelés, csere, fogyasztás, népesedés, szokások stb.) vagyis nem közvetlenül azonos az →*anyagi kultúra* fogalmával, mivel a →*szellemi kultúra* és a →*szociális kultúra* bizonyos elemeit is tartalmazza. Különösen az utóbbi fél évszázadban e kérdéskör feltárásával a francia történészek az egész társadalomtörténeti kutatáshoz nélkülözhetetlen segítséget adtak. Elméleti általánosító fogalmaik közül az anyagi civilizáció vizsgálatában is döntő súlyt kap a tér és az idő társadalomtörténeti elemzése. Magát a civilizáció fogalmát viszont elég általánosan értelmezik: mindent ide vonnak, amit az ember hozott létre. – Irodalom: G. Duby – R. Mandrou: *A francia civilizáció ezer éve* (1975); F. Braudel: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XV–XVIII. siècle I–III.* (1979); első kötete magyarul: *Anyagi kultúra,*

gazdaság és kapitalizmus XV–XVII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen (1985).

anyagi kultúra: Egy társadalomban az anyagi javak összessége, voltaképpen a \rightarrow *szellemi kultúra* fogalmának kiegészítő párja. A \rightarrow *néprajz* fogalomkészletébe tartozik, az \rightarrow *etnológia* csupán alkalomszerűen használja (mivel a primitív népek körében sokkal kezdetlegesebb, mint az osztálytársadalmak körében a *nép* elnevezéssel illetett csoportoknál). Ide tartozik a termelés és fogyasztás több jelensége is (pl. földművelés, állattartás, építkezés, település, táplálkozás, viselet stb.), a még nem termelés jellegű gazdálkodási formák (gyűjtögetés, halászat, vadászat stb.). Bizonyos jelenségek átmenetet képeznek a szellemi kultúra területéhez (pl. a művészet korai formáinak az anyagra és technikára vonatkozó elemei ide tartoznak, míg a stílus, szerkesztés, művészi módszer jellegű elemei már a szellemi kultúra területéhez sorolhatók illetve a társadalom egyes megnyilvánulásaiban (pl. a szokások, ünnepek) elválaszthatatlanul kerülnek egymás mellé az anyagi és szellemi kultúra elemei. Ha önálló fogalomnak vesszük a társadalomszerkezetet és annak működését (\rightarrow *szociális kultúra*), igen sok újabb jelenséget helyezhetünk el e két pólus között. Pl. az iskolázás, neveltetés, általában a családi élet, a pénzgazdálkodás, a jog eszközei és intézményei, a hadviselés stb. egyszerre vizsgálhatók az anyagi kultúra és a szociális kultúra keretei között. – Történetileg igen szoros, kétirányú kapcsolatban van az uralkodó osztályok és az alávetett (kizsákmányolt) osztályok anyagi kultúrája. Gyakrabban felülről lefele terjednek ezek az eljárások, eszközök, újítások (ezt nevezik a \rightarrow *leszállott műveltségi javak* elmélete keretében a „Gesunkenes Kulturgut” jelenségének); ritkábban a folyamat fordított irányú (különösen újítások, egyszerűsítések esetén). Igen jól tanulmányozható az \rightarrow *elterjedés*, valamint az \rightarrow *átadás* és \rightarrow *átvétel* jelensége. E folyamatok hatalmas távolságokat és korszaknyi időket hidalhatnak át, folyamatosan, egyszersmint hirtelen, mintegy hullámszerű módon is megjelenhetnek, egymással összefüggő jelenségeket hoznak létre. Az anyagi javak létrehozása, felhalmozása

és cseréje nélkülözhetetlen előfeltétele minden kulturális tevékenységnek, ezen a bázison formálódnak ki azok az intézmények, amelyek a kultúra termelésére, terjesztésére és befogadására irányulnak. Az anyagi javak milyensége és elosztása határozza meg a terveket, vágyakat, kulturális programokat és mintákat is. Ennek ellenére az „anyagi kultúra” mégsem igazán „kultúra” a szó művelődéstörténeti értelmében, csupán a felhalmozott javak egészét, ezek szinte organizmusszerűen összefüggő rendszerét jelenti. Ezért a kultúraelmélet ritkán használja ezt a fogalmat, inkább a társadalmi lét és a társadalmi tudat fogalompárjával határozza meg az anyagi kultúra és →*szellemi kultúra* fogalmaival jelölt összefüggést. – A technika és technikatörténet elsősorban csak az →*anyagi civilizáció* kérdéseit vizsgálja, eredményei azonban az anyagi kultúra kutatása szempontjából is alapvető fontosságúak. – A különböző országok kutatásában más és más elméleti háttérrel kapott. A szláv népeknél – leginkább a lengyel néprajzban – történeti (és régészeti) háttérrel van; a német néprajzban elsősorban a néprajzi atlasz köré kapcsolódó munkákat jelenti. Voltaképpen a paraszti munkaviszonyok kutatása tartozik ide, noha ennek is sok folklorisztikai mozzanata is van. Magyar viszonylatban az anyagi kultúra kérdéseivel foglalkozó kutatások összessége, a tárgyi néprajz érdeklődési körét jelenti. – Irodalom: H. Schlenger: *Methodische und technische Grundlagen des Atlas der deutschen Volkskunde* (1934); W. Hensel: *Die Slawen im frühen Mittelalter* (1965); W. Jacobeit: *Bauerliche Arbeit und Wirtschaft. Ein Betrag zur Wissenschaftsgeschichte der deutschen Volkskunde* (1965); I. Weber-Kellermann: *Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts* (1965); D. W. H. Schwarz: *Sachgüter und Lebensformen. Einführung in die materielle Kulturgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit* (1970); Tálasi I.: *Tanulmányok az anyagi kultúra kutatásában* (1976-1978); *Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs I–VII.* (1976–1984); G. Wiegelmann – M. Zender – G. Heilfurth: *Volkskunde* (1977); W. Krogmann: *Die Kultur der alten*

Germanen – Die materielle Voraussetzungen (1978); Tálasi I.: Néprajzi tanulmányok (1979–1980).

babona: Közhasznátú értelmezésben indokolatlan hiedelem, amely nem tartozik a tételes vallások hiedelemrendszerébe. Gyakran azonosítják a →*néphit* vagy akár a hiedelem fogalmával, noha ezek szélesebb kategóriák. Művelődéstörténeti szempontból szoros kapcsolatban áll a →*mágia* jelenségeivel, és ismerjük modern formáit (pl. spiritizmus, okkultizmus stb.) is. Nem csupán a természettudományos világnézet, hanem több vallás is elutasítja, ugyanakkor bizonyos formáit felhasználja, akár kanonizálja is (pl. csodák, szentek, ereklyék stb.). A primitív vallás keretében is ismertek hasonló jelenségek. – Irodalom: E. Radford – M. A. Radford: *Encyclopedia of Superstitions* (1948); J. G. Frazer: *Az aranyág* (1965); G. Jahoda: *A babona lélektana* (1975); Szőnyi Gy. E.: *Titkos tudományok és babonák* (1977); L. Petzoldt: *Magie und Religion* (1978); D. Harmening: *Superstitio* (1979); Jung K.: *Táltosok, ördögök, garabonciások* (1985).

egzotizmus, exotizmus: Az etnológia és esztétika fogalma, a távoli kultúrák iránti érdeklődés, illetve művészeteik átvétele az európai hivatásos kultúrába és művészetbe. – Voltaképpen a →*primitivizmus* sajátos megnyilvánulása, távolról rokonságot tart a →*folklorizmus* jelenségével, a szorosabban vett →*orientalizmus* megnyilvánulásaitól pedig alig elválasztható. – Irodalom: P. Jourda: *L'exotisme* (1938); R. Mathé: *L'exotisme* (1972); B. Danielson: *Gaugain élete Tahitin* (1967); G. Cocchiara: *Az örök vadember* (1965); U. Bitterli: „Vadak” és „civilizáltak” (1982); M. L. Carvalho Buescu: *O estudo das linguas exóticas no século XVI*. (1983).

elterjedés, átadás, átvétel: A kultúra javainak és intézményeinek térben illetve időben való mozgása. – Mind a hagyományos javak, mind az újítás révén létrejött új javak meghatározott módon jutnak el váratlanul nagy távolságokra és általában elég

gyorsan. Egy társadalmon belül rendszerint az uralkodó osztály számára vagy keretében jelennek meg azok az új értékek, amelyek a társadalminak nevezhető elterjedés útján jutnak el az egész nép közé. Bizonyos mértékig ez is együtt jár térben való mozgással, szorosabb értelemben azonban az elterjedésnek két formáját ismerjük: a *diffúzió* (a javak és intézmények mozognak), a *migráció* esetében ezek hordozói (különböző csoportok, népek) vándorolnak. Mindez természetesen időben is értelmezhető, másrészt olyan kultúrák esetében, amelyről nincsenek történeti adataink, az ott megtalálható elemek elterjedéstörténete adhat némi támpontot a kultúrák történetének megismeréséhez. Éppen ezért az etnológiában, összehasonlító irodalomtörténetben, technikátörténelemben, a diffuzionista irányzatok részletesen foglalkoznak az elterjedés vizsgálatával. – Az *átadás* során a kultúra valamilyen jelenségét eredeti társadalmi helyétől eltérő közegbe juttatják el (*migráció*, *diffúzió*). Ezek voltaképpen térbeli folyamatok, minthogy azonban időt vesznek igénybe, van időbeli, tehát történeti vetületük is. Az osztálytársadalmakban a *→leszállott műveltségi javak elmélete* azt hangsúlyozza, hogy az átadás szinte mindig az uralkodó osztály oldaláról indul el, a nép pusztán befogadó, amely önálló alkotásra képtelen. Ezzel szemben a *→kultúradinamika* igen sokféle változatot ír le. Az *átvétel* az a folyamat, amelynek során egy kultúra vagy annak különböző csoportjai más kultúrából, vagy azonos kultúrán belül más társadalmi közegekből vesznek át különböző elemeket. Voltaképpen ide sorolható a *→kultúraváltás* és az *akkulturáció* is. – Irodalom: G. E. Smith: *Culture. The Diffusion Controversy* (1928); R. Numelin: *The Wandering Spirit* (1936); K. Birket-Smith: *A kultúra ösvényei* (1969).

etnikus csoport, etnikai csoport: Egy népen belül jellegzetes, önállóan vizsgálható csoport, legtöbbször helyi és nem társadalmi vonatkozásban. A néprajztudomány fontos fogalma. – A magyar szóhasználatban két, egymással csak részben összefüggő jelenség megnevezésére szolgál. 1. A magyar népen belül jól körülhatárolható csoportok ill. táji körzetek (pl. matyó, Kalotaszeg, moldvai,

csángó stb.), ezek helytelen, ám megszokott elnevezése néprajzi csoport. 2. „Etnikus kisebbség”, vagyis egy államon belül az uralkodó nemzettől eltérő etnikumhoz tartozók összessége, amely jogi és politikai kategória, ugyanakkor szociológiai és néprajzi szempontból is fontos kulturális tényező. Jellemzi az uralkodó hivatalos nyelvhez képest egy nyelvjárási forma, az írásbeliséghez képest legtöbbször a szóbeliség, az intézmények területén az iskoláztatás és az önálló kulturális termelés (könyvkiadás, szóra-koztatás stb.) hiánya mint a leginkább szembetűnő jelenség. A hagyomány révén a hivatalos kultúra keretében egy másik állam (nyelv, kultúra) művelődésével tart igazán szoros kapcsolatot. Jellemzi a közös eredet, és hagyomány tudata. Kulturája jellegzetesen → *kisebbségi kultúra*, ehhez képest is igen nagy szerepe van a saját *hagyománynak*. – Voltaképpen az *etnosz* mindig táji megoszlásban fordul elő, egyes ismérvei (kultúra, nyelv, stb.) is hasonlóak. A kultúra javainak elterjedése szintén táji vonatkozásokat mutat. Ezek vizsgálatát jól szolgálja a néprajzi atlasz, nyelvatlasz, illetve a kulturális elterjedési térképek. A táji különbségek magyarázata természetesen történeti és társadalomtudományi jellegű kell, hogy legyen. – Irodalom: Viski K.: Etnikai csoportok, vidékek (1938); Tálasi I.: A magyarság etnikai csoportjai (1952); Kósa L. – Filep A.: A magyar nép táji-történeti tagolódása (1975); Néprajzi csoportok kutatási módszerei (1980); Processus ethniques en U.R.S.S. (1983).

etnográfia, *ethnographia*: A társadalomtudományok körében a néprajz nemzetközi megnevezése. – Szinte országonként változik pontos jelentéstartalma, ennek megfelelően célkitűzése és módszertana is. Általában szembeállítják az → *etnológia* kategóriájával, amelyet elméletibbnek, a távolibb néppel foglalkozónak, vagy inkább törvényszerűségeket kutatóknak tekintenek. E különbségtetés szerint az etnográfia inkább leíró jellegű, a saját néppel foglalkozik. Ha megkülönböztetik egymástól az általában vett néprajzkutatást és a szoros értelemben vett tárgyi néprajz, valamint a → *folklorisztika* kategóriáit, az előbbi tartozik csupán az

etnográfia keretébe. A német kutatás az etnográfia helyett a →*Volkskunde* fogalmát használja. A szovjet tudományban az etnográfia kategóriáját egyszersmint az etnológia helyett is használják, ezért mindenfajta néprajzi kutatást ide sorolnak. Ezek legfontosabb kategóriájának az →*etnosz* fogalmát tartják, azonban olyan vizsgálatokat is etnográfia névvel jeleznek, amelyek nem is használják az etnosz kategóriáját. – A nemzetközi kutatásban használt →*antropológia* néhány ágazata is közel áll az etnográfiahoz, főként az újabb keletűek (pl. városi antropológia, modern antropológia stb.) anélkül, hogy ez a terminológiában is tükröződne. Módszertanilag a művelődéstörténet, történelem, szociológia közel áll az etnográfia több témájához, köztük átmeneti módszerek alakultak ki. – Irodalom: M. Mauss: *Manuel d'ethnographie* (1947); J. A. Maudit: *Manuel d'ethnographie* (1960); Sz. A. Tokarjev: *Isztorija ruzszkoj etnografii* (1966); Z. D. Tyitova: *Etnografija* (1970); V. Urbancová: *Počiatky slovenskej etnografie* (1970); M. Terlecka: *Historia etnografii polskiej* (1973); R. F. Itsz: *Vvegyenyie etnografiju* (1974); K. Dvořák: *Humanistická etnografie Čech* (1975); *Etnografija v sztranah szocializma* (1975); Sz. A. Tokarjev: *Isztorija etnograficeszkoi nauki* (1978); Sz. A. Tokarjev: *Isztorija zarubeznoj etnografii* (1978); J. V. Bromlej: *Szovremennije problemi etnografii* (1981).

etnológia, ethnológia. A társadalomtudományok egyik ágazata, amely a primitív népek életét vizsgálja a maga teljességében. – Legközelebbi társtudománya az osztálytársadalmakban a →*nép* életét vizsgáló →*néprajz*, illetve az →*őstársadalom* kutatására specializálódott komplex tudomány, az →*őstörténet*. – Előzményeit már az antikvitásból ismerjük, a középkor és a reneszánsz utazásai, majd a felfedezések korának beszámolóí tartalmaznak idevágó megfigyeléseket. Társadalomelméleti összefüggésekre tért ki a felvilágosodás, majd XIX. században a romantika. Szaktudományos irányzattá a XIX. század folyamán lett, francia, angol és német földön, majd másutt is. Voltaképpen mindegyik európai ország (különösen a gyarmattartók) megkülönbözteti a saját nép kuta-

tástól, illetve az európai társadalmak kutatásától az etnológia sajátos feladatkörét (ez például a \rightarrow *Volkskunde* és \rightarrow *Völkerkunde* közti megkülönböztetés alapja). Gyakran előfordul a leírónak tekintett \rightarrow *etnográfia* és a törvényeket kereső, általánosító jellegűnek tartott \rightarrow *etnológia* megkülönböztetése is. Átmeneti és összefüggő módszerek is kialakultak (pl. a XX. század második harmadában az un. *európai etnológia*, amely voltaképpen az európai néprajz kérdéseinek általános, archeológiáig és etnológiáig nyúló megkülönböztetését jelenti, pontos leírás, a nép életének társadalmi értelmezése, önálló fogalomkészletre való törekvés jellemzi. Az angolszász és egyéb terminológiában az \rightarrow *antropológia* vagy ennek különböző ágazatai (szociális antropológia, kulturális antropológia stb.) önálló néven, sőt bizonyos fokig önálló módszerként is szerepelnek. – Irodalom: A. Bastian: *Die Vorgeschichte der Ethnologie* (1881); F. Graebner: *Methode der Ethnologie* (1911); Daryll C. Forde: *Habitat Economy and Society* (1934); W. Schmidt: *Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie* (1937); R. H. Lowie: *The History of Ethnological Theory* (1938); Actes du congrès international d'ethnologie régionale (1955); Å. Hultkrantz: *General Ethnological Concepts* (1960); J. Cazeneuve: *L'ethnologie* (1967); J. Poirier: *Ethnologie générale* (1968); J. Poirier: *Historie de l'ethnologie* (1969); E. Stiglmayr: *Ganzheitliche ethnologie. Ethnologie als integrale Kulturwissenschaft* (1970); J. Guiart: *Clefs pour l'ethnologie* (1971); Actes du premier congrès international d'ethnologie européenne (1973); M. Panoff – M. Perrin: *Dictionnaire de l'ethnologie* (1973); javított német kiadása: *Taschenwörterbuch der Ethnologie* (1982); W. Rudolph: *Ethnologie* (1973); *Etnologiceszkije issledovanyija za rubezsom* (1973); W. F. Vogel: *A History of Ethnology* (1975); *Koncepcii zarubeznoj etnologii* (1976); W. Schmied – Kowarzik – I. Stangl: *Grundfragen der Ethnologie* (1981); *Néprajzi szöveggyűjtemény I. kötet* (1982); H. Nixdorff – T. Hauschild: *Europäische Ethnologie* (1983); N. Fischer: *Ethnologie* (1983). – A *művészetetnológia* az etnológia és az antropológia keretébe tartozó, a primitív művészettel foglalkozó kutatás, és bizonyos mértékben hasonló mód-

szereket újabban a népművészet kutatásában is alkalmaznak. A művészet közvetlen etnikus kapcsolatainak hangsúlyozása az *etnikus művészet (ethno-art)*, voltaképpen a \rightarrow primitív művészet jelenségeit nevezik így, hozzáveszik viszont a \rightarrow népművészet (és hasonló jelenségek) megnyilvánulásait is, amelyeket időtlen, sőt társadalmitlan formavilágnak tekintenek. (Ez a nézet legtöbbször az avantgarde művészeti törekvéseihez közelíti a bemutatott alkotásokat.) A naív művészet és ősművészet kutatásának módszerei, minthogy ezeknek sem alakult ki önálló művészetelméleti módszertana, sokat vettek át a művészet-etnológia eredményeiből. Szociológiai jellegű megközelítése a törzsi művészet kategóriája alapján foglalkozik leírásával. Formai elemzést a stílusok és stílusprovinciák bemutatásával ad. Az alkotó vizsgálatát technikája kutatásával adja. Különös gondot fordítanak a primitivizmus révén a hivatásos művészettel való kapcsolat tényeire. – Irodalom: M. W. Smith: *The Artist in Tribal Society* (1961); P. S. Wingert: *Primitive Art* (1962); D. Fraser: *The Many Faces of Primitive Art* (1966); H. Haselberger: *Kunstethnologie* (1969); A. Hauser: *A művészetek társadalomtörténete* (1969); Ch. M. Otten: *Antropology and Art* (1971); J. Laude: *Fekete Afrika művészete* (1972); F. Boas: *Népek, nyelvek, kultúrák* (1975); C. F. Jopling: *Art and Aesthetics in Primitive Societies* (1971); C. Lévi Strauss: *La voie des masques* (1979); Kelemen P.: *Régi amerikai művészet* (1981); Bodrogi T.: *Primitív művészet I–II.* (1981); *A művészet ősi formái* (1982); A. P. Okladnyikov – A. I. Martinov: *Szibériai sziklarajzok* (1983).

etnosz: A néprajz alapfogalma, az olyan emberi csoportok megnevezésére, amelyeket közös eredet, nyelv, kultúra, hagyomány kapcsol össze. – Ilyen értelemben a \rightarrow nép fogalmával nagyjából azonos, azonban néhány társadalmi és egyéb tényezőt (osztály, kulturális intézmények stb.) vagy ezek milyenségét nem veszi figyelembe. Területi elterjedését és önállóságát illetően igen különböző lehet. A kínaiak a világ minden táján egy etnoszhoz tartoznak, ugyanakkor Kínában a szó legszorosabb értelmében csak az un. *han* nyelvhez és kultúrához tartozók sorolandók ide, itt

viszont minden társadalmi-történeti különbségtevés nélkül. A zsidó kultúra sokkal inkább vallási és társadalmi jellegű, ezen belül is igen nagy eltérésekkel. Az iszlám kultúrája egymással olykor fegyveres harc formájában is huzamos ideje szemben álló etnoszok gyűjteménye, amelyeket művelődési és társadalmi szempontból nemegyszer nehéz is megkülönböztetni egymástól. – Biológiai, antropológiai szempontból közel áll hozzá a populáció, amely azonban éppen a kultúra szempontjából nem alkot önálló egységet. A közös nyelv mind helyileg, mind társadalmilag igen különböző változatokra tagozódik. Sokszor megkísérelték, hogy az úgynevezett fizikai antropológia szabályai szerint biológiai és genetikai szempontból jellemezzék, ez azonban nemcsak a kártékony fajelmélet formájában, hanem egyébként sem bizonyult tudományosan igazolhatónak. – Irodalom: Sz. M. Sirokogorov: Etnosz (1923); W. E. Mühlmann: Rassen. Ethnien. Kulturen (1964); F. Barth: Ethnic Groups and Boundaries (1960); L. Ny. Gumiljov: Tanulmányok az etnoszról (1975); J. V. Bromlej: Etnosz és népraiz (1976).

folklor, *folklore*: A nép teljes társadalmi tudata, a népi kultúra fontos jelenségeinek összessége, a folklorisztika kutatási tárgya. – Társadalomtörténeti szempontból az osztálytársadalmak alávetett, kizsákmányolt osztályait nevezzük →*nép*nek, ily módon máshova sorolva az →*őstársadalmak* és a →*primitív társadalmak* hasonló jelenségeit, amelyek körében, tehát a szó szoros értelmében nem találunk folkloort, csupán ennek előzményeit, illetve bizonyos szempontból ehhez hasonló jelenségeket. Kultúraelméleti szempontból önálló, rendszerszerű jelenség, amely történetileg és társadalmilag jelentős mértékben változik. Állandó kölcsönhatásban van az adott társadalom hivatalos kultúrájával, és a folklor meg a nem-folklor közti kapcsolatokat két irányban is vizsgálhatjuk: a folklorból indul el és a nem-folklorba jut el, a →*folklorizmus* során, amíg a nem – folklorból a folklorba vezető folyamat neve a →*folklorizálás*. – Számos kutatási területe közül a leginkább ismertek az esztétika érdekkörébe tartozók: a népköltészet, népzene, néptánc,

népművészet, ezenkívül külön vizsgálják a néphit, a népszokás, valamint a népi jog (és erkölcs) kérdéseit. Összetett jellegénél fogva külön vizsgálat érinti a népi játék kérdéseit. A tudományos munkamegosztás jelenlegi gyakorlatában a népnyelv és a népi vallásosság csak bizonyos mértékig tartozik ide. A hagyományozás módját tekintve a →*szóbeliség* általában jellemzője. Ennél általánosabb jegye az, hogy nem hivatalos iskolázás és művelődés, hanem az ezen kívül maradtak kultúrájának a keretében jön létre és marad fenn. Ily módon az „írástudatlanság” nem pusztán formai és kommunikációs, hanem tartalmi szempontból is jellemzője. Ennek megfelelően az átadás és átvétel sajátos körülmények között történik, az →*elterjedés* és a kulturális körülmények sajátos voltát bizonyítja. – Általában megfigyelhető, hogy esztétikai és szociológiai meghatározó tényezők szorosan egymás mellett léteznek. Az egyéniség és a közösség egymást kiegészítő tényezők, a nemzetközi és helyi (ezt gyakran, ám pontatlanul „nemzeti” fogalommal is szokás megnevezni), szinte elválaszthatatlanul összefüggnek. A folklór társadalmi és történeti jellege is így értelmezhető. Egyrészt, még a leginkább szabad művészeti jelenségek is a közvetlen társadalmi környezetbe ágyazódtak (évezredek hiedelmeket a szomszédok alakjával látnak igazolni), másrészt indokolatlan szívóssággal maradnak meg a kultúra régesrégi elemei, eredeti szerepüket elvesztve, vagy ezt egészen átalakítva. Éppen ezért a realizmushoz közel álló mindennapi jelleg és a fantasztikus elemek egymásmellettsége jól megfigyelhető. A történetiség ezért nem csupán a hagyományozódás folyamatában, hanem az egyes jelenségek igen nagy múltra visszatekintő voltában is kitapintható. – Irodalom: G. L. Gomme: Handbook of Folklore (1887); G. L. Gomme: Ethnology in Folklore (1892); P. Sébillot: Le folklore (1903); E. Cosquin: Études folkloriques (1922); A. van Gennep: Le folklore (1924); B. Croce: Poesia popolare e poesia d'arte (1929); P. Saintyves: Manual de folklore (1936); A. van Gennep: Manual de folklore français contemporain I–VIII. (1943–1958); J. St. Bystron: Kultura ludowa (1947); L. de Hoyos Sainz–N. de Hoyos Sancho: Manual de folklore (1947); Marót K.: A

népköltészet elmélete és magyar problémái (1949); P. Toschi: Il folklore (1952); A. Poviña: Teoria de folklore (1954); P. de Carvalho-Neto: Concepto de folklore (1955); Problemi szovremennoj folklorisztiki (1958); G. d'Aronco: Schema de classificazione del material folklorico (1964); K. Sz. Davletov: Folklor kak vid iszkusstva (1966); G. B. Bronzini: Folklore e cultura tradizionale (1968); V. P. Anyikin: Folklor kak kollektivnoje tvorcsesztvo naroda (1969); O. Bîrlea: Metoda de cercetare a folclorului (1969); Esztyetyicseszkije oszobennosztyi folklor (1969); G. Vrabie: Folclorul (1970); P. G. Bogatirjov: Voproszi tyeorii narodnovo isszkusztva (1970); P. Maranda – Elli Köngäs Maranda: Structural Analysis of oral tradition (1971); Gy. Ortutay: Hungarian Folklore (1972); Voigt V.: A folklór esztétikájához (1971); R. M. Dorson: Folklore and Folklife (1972); Voigt V.: A folklór alkotások elemzése (1972); Szpecifika folklornih zsanrov (1972); Finnish Folkloristics I-II. (1972–1975); S. Marcus: Semiotica folclorului (1975); D. Ben-Amos: Folklore Genres (1976); D. Ben – Amos – K. S. Goldstein: Folklore (1976); N. I. Kravcov: Szlavjanszkij folklor (1976); V. Lanternari: Folklore e dinamica culturale (1976); Mif-folklor-literatura (1978); Folklorisztikal tudománytörténet szöveggyűjtemény I. (1978); O. Bîrlea: Poetică folclorică (1979); A magyar folklór. Egyetemi tankönyv (1979); Typologija i vzaimosvjazi folklor (1980); Sz. G. Lazutyin: Poetyika russzkovo folklor (1981); Tradicionnij folklor v szovremennoj hudozsesztvennoj zszinyi (1984).

folklorisztika: A társadalomtudományok egyik ágazata, amely a →*folklór* kérdéseit vizsgálja, azok sajátos összefüggésrendszerében. Mínthogy a folklór fogalmát a →*nép* teljes társadalmi tudatával kapcsoljuk össze, legközelebbi társtudománya a →*néprajz*, amelynek intézményeivel is igen szoros kapcsolatban van. Pontos módszertani szempontból elválasztjuk tőle a primitív népek kutatásával foglalkozó →*etnológia* kategóriáját, ennek következtében annak alfajai (pl. etnomuzikológia, etnolingvisztika stb.) nem tartoznak a folklorisztika keretébe, noha a népzene-kutatás, a

népryelv kutatása stb. nagymértékben összefügg a korábbi társadalmi fokozatokon élő kultúrák hasonló jelenségeinek vizsgálatával. – Gyakorlatilag meg lehet különböztetni egymástól a helyi és a leíró jellegű, valamint az összehasonlító, történeti és elméleti folklorisztika feladatkörét, jóllehet ezek végül is szorosan összekapcsolódnak. Módszertanilag a néprajz és általában véve a társadalomtudományok befolyásolják, elméletét az esztétika és az illetékes egyéb elméleti tudományok (pl. a népi jogszokások esetében a jogtudomány, a néphit jelenségeinél vallástudomány stb.), eredményei alapján lehet körvonalazni. Noha mintegy másfél évszázada megkezdődött módszertani és elméleti önállósítása, a jelentősebb tudományos áramlatok mégis más-más rokon területről kerültek át ide, és a voltaképpeni folklorisztika igen ritkán és akkor is csak áttételesen alkotott széles körben alkalmazott tudományos paradigmát. Kultúraelméleti vonatkozásban a korai és elemi kifejezési rendszerek megléte, a kis közösségekhez tartozás ismérvei a legfontosabb jellemvonások. A XIX. század első felében a népiesség és a romantika elmélete figyelhető meg a folklorisztika kibontakozásában. A gyűjtés, leírás, az anyag csoportosítása és értelmezése főként a német kutatásban (pl. a Grimm-testvérek munkássága), nyomán ilyen jellegű. Ezt követi az összehasonlító módszer (amely elsősorban az indogermán távlatokat tartotta fontosnak), ez a XIX. század végén pozitivista és pszichologizáló jellegűvé vált. Az elméleti megközelítés a Hegel által nagy vonalakban vázolt fejlődés sémáit igyekezett kimutatni, ugyanakkor a közvetlen kutatások sokáig az időtlennek és ősinek tekintett → *hagyomány* fogalmát állították középpontba. A XX. században előbb a pszichoanalízis bukkant fel önálló irányzatként, majd a morfológia és a strukturális szemlélet, amely azonban csak az 1960-as években vált világszerte vezető új tudományos módszerré. Néhány esetben a folklorisztika szaktudósai (pl. V. Propp) váltak mintává, máskor olyan kérdések (mítoszok, maszkok stb.) kutatása, amelyek módszertana a folklorisztikában is követhető (pl. C. Lévi-Strauss voltaképpen etnológiai jellegű strukturáliszmusa így terjedt el a folkloristák körében). A szociológiai

megközelítés, legutóbb a szemiotika néhány önálló fogalmat hozott a folklorisztikába. A marxista folklorisztika előzményeit már Marx nagyon kevés és Engels alig valamivel több megjegyzésében kereshetjük. Önálló tanulmányban a szokáskutató P. Lafargue, valamint a művészet korai formáiról írván Plehanov foglalkozott ilyen kérdésekkel. A XIX–XX. század fordulóján főként szociológiai ihletéssel találkozunk. A Szovjetunióban (nem egy váratlan fordulat alapján) a történeti és összehasonlító kutatás vált ilyen jellegűvé. Ennek elméleti megalapozottsága azonban még mindig csak az általános társadalomtudományi háttérrel tudta feltárni. – Magyarországon néhány előzmény után Erdélyi János irodalomtudományi fejlődésrajza, majd Katona Lajos pozitivistá filológiája adták a kiinduló pontot. Ehhez a XX. században némi pszichologizmus (Róheim Géza, Marót Károly), illetve az irracionalizmustól sem mindig távol álló újabb filológiai megközelítés (Honti János), majd Bartók Béla járult. Az ún. „magyar iskola” voltaképpen a mesemondó személyiségét vizsgálta, ezt állította később társadalmi közegbe (Ortutay Gyula és tanítványai révén). Önállónak nevezhető folklórelmélet, kapcsolatban a marxista társadalmi felfogással, csak az 1960-as években jelent meg. Néhány újabb irányzat hatása is megfigyelhető a magyar folklorisztikában (pl. a strukturalizmus, szemiotika, legújabban a művelődéstörténeti felfogás). Az összehasonlító vizsgálatok nálunk a kellenél nagyobb mértékben csupán keleti örökséget, „ősi javakat” kerestek. Hiányzik a magyar folklorisztika kellő mértékű etnológiai megalapozottsága is. – Irodalom: G. L. Gomme: *Folklore as an Historical Science* (1908); R. Corso: *Folklore* (1923); K. Krohn: *Die folkloristische Arbeitsmethode* (1926); A. H. Krappe.: *The Science of Folk-Lore* (1930); C. W. von Sydow: *Selected Papers on Folklore* (1948); M. K. Azadovszkij: *Isztorija ruzskoj folklorisztyiki. I–II.* (1958–1963); R. Dorson: *Folklore Research Around the World* (1961); Honti J.: *Válogatott tanulmányok* (1962); G. Cocchiara: *Az európai folklór története* (1962); V. J. Guszev: *Problemi folklor v isztorii esztyetyiki* (1963); A. Dundes: *The Study of Folklore* (1965); V. J. Guszev: *Esztetyika folklor*

(1967); G. Vrabie: Folcloristica româna (1968); M. Lüthi: Volksliteratur und Hochliteratur (1970); Hoppál M. – Voigt V.: Strukturális folklorisztika I–II. (1971–1972); A. Taylor: Comparative Studies in Folklore (1972); Voigt V.: A folklór esztétikájához (1972); Voigt V.: A folklór alkotások elemzése (1972); A szájhagyományozás törvényszerűségei (1974); A. Dundes: Analytic Essays in Folklore: (1975); L. M. Zemljanova: Szovremennaja amerikanszkaja folklorisztika (1975); Tyipologicseszkije isszledovanyija po folkloru (1975); Ujváry Z.: Varia folcloristica (1975); V. J. Propp: Folklor i gyejsztvityelnoszty (1976); Scheiber S.: Folklor és tárgytörténet I–III. (1977–1984); J. H. Brunvand: The Study of American Folklore (1978); R. M. Dorson: Folklore in the Modern World (1978); A. Dundes: Essays in Folkloristics (1978); L. I. Jemeljanov: Metodologicseszkije voproszi folklorisztiki (1978); V. Krawczyk-Wasilewska: Wprowadzenie do folkloristyki (1979); H. Bausinger: Formen der „Volksposie“ (1980); B. Beneš: Úvod do folkloristiky (1980); A. Dundes: Interpreting Folklore (1980); Ortutay Gy.: A nép művészete (1981); D. Ben-Amos: Folklore in Context (1982); K. Leščák – O. Sirovátka: Folklor a folkloristika (1982); B. Rørbye: Folkloristiske horisonter (1982); L. M. Zemljanova: Szovremennaja burzsuznaja folklorisztika (1982); Néprajzi szöveggyűjtemény I. (1982); Metodi izucsenyija folkloru (1983); P. Zumthor: Introduction à la poesie orale (1983).

folklorizmus: A folklorisztika fogalma, a folklór jelenségeinek átvétele és megjelenése a nem-folklór keretében. Legismertebb formája a művészeti folklorizmus, amikor a hivatásos művészek veszik át a folklór egyes elemeit. Koronként változó jelenség, szokás a modern 20. századi megnyilvánulási formáit *neofolklorizmus* néven nevezni. Voltaképpen, amióta beszélhetünk önálló folklór-ról, beszélhetünk folklorizmusról is. Ellenpárja a *folklorizálódás*, a nem folklór jellegű eredetű jelenségek átvétele és megjelenése a folklórban. – Irodalom: A folklorizmus egykor és ma I–IV. (1978); A folklorizmus fogalma és jelenségei I–IV. (1981); Folklorismus Today (1983).

hagyomány: A néprajztudomány egyik alapfogalma, a kulturális javak továbbélésének és átadásának módja. A latin *traditio* (amelyből a különböző nyelvek e fogalmat átvették) önmagában a szabályozott továbbadást jelenti (pl. a törvények, az írásos alkotások formájában), az európai középkor inkább a megszokott formákhoz, szokásokhoz ragaszkodást tekintette annak. Néprajzi kategóriaként a XIX. században terjedt el, rendszerint a →*folklor* egészét szokás néphagyomány néven említeni. – Szorosabb értelemben a nem intézményszerű időbeli továbbélés tényei tartoznak ide. Ennek következtében a folklor keretén belül például a →*szóbeliség* jellemzi, ezért is nevezték a folklor jelentős részét →*szájhagyománynak*. Megkülönböztethetjük az egyéni és közösségi hagyomány jelenségeit, valamint az aktív és passzív hagyományörzőket. Az előbbieket képviselik és továbbadják, az utóbbiak csak ismerik és befogadják az ide sorolható jelenségeket (pl. a mesemondó aktív, a közönsége passzív módon képviseli a hagyomány folytonosságát). – Ellentéte az újítás, amely azonban nem jelenti a hagyománnyal való szakítást, csupán annak dinamikus továbbélését. – Filozófiai és esztétikai szempontból a történetiség megnyilvánulásának tartjuk, ugyanakkor az →*elterjedés* jelenségeinek megfelelően a kulturális javak térben való elhelyezkedésének a mikéntjét is magyarázhatjuk ilyen módon. A hagyományosan továbbélő kulturális elemek vonatkozásában megkülönböztetjük a csökevénszerű továbbélés (*survival*) jelenségét az újjáalakítástól vagy felélesztéstől (*revival*), amely gyakran már nem is a folklor hanem a →*folklorizmus* keretében történik. – Pontosabb értelemben megkülönböztethetjük a *szöveghagyomány* megnyilvánulásait, amikor bizonyos szövegek több-kevesebb változtatással, ugyanakkor hangsúlyozottan eredeti céljukat megtartva maradnak fenn (pl. szent szövegek, a Biblia, Platón, vagy Homérosz szövegei stb.). Ehhez hasonlít a szájhagyomány némely formája (az un. orális történetírás Afrikában, hivatásos epikus énekesek alkotásai stb.). Az →*anyag* kultúra területén a tradíció inkább az anyagra és a technikára vonatkozik. A →*szellemi kultúra*ban a kultúra irányultsága (pl. múltra orientált, jövőre orientált stb.) tekinthető ilyen tényezőnek. Ebben az értelemben

beszélhetünk a hagyomány átalakulásáról, modernizálódásáról, megváltoztatásáról. Különösen a művészetek esetében használt kategória az „örökség” amely a már felhalmozott eredményeket, műveket, azok kereteinek megmaradását jelenti (pl. kulturális művészeti élet intézmény- és normarendszerét, a klasszikus értékűnek tekintett művek összességét). Ezzel összefüggésben az oktatás felfogható úgy is, mint a „hagyományokba belenevelődés”, ami voltaképpen az életben betölthető szerepek megtanulását jelenti. A hagyomány társadalomelméleti kategóriaként ismert a szociológiában és a történettudományban is. – Irodalom: G. Murray: *The Classical Tradition in Poetry* (1927); A. Varagnac: *Civilisation traditionnelle et genres de vie* (1948); G. Highet: *The Classical Tradition* (1957); J. Vansina: *De la tradition orale – Essais de méthode historique* (1961); *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur* (1961); P. Lengsfeld: *Überlieferung* (1962); D. Laya: *La tradition orale* (1972); R. Weimann: *Tradition in der Literaturgeschichte* (1972); D. P. Henige: *The Chronology of Oral Tradition* (1974); Voigt V.: *A szájhagyományozás törvényszerűségei* (1974); D. Schiller – H. Bock: *Dialog über Tradition und Erbe* (1976); H.-D. Dahnke: *Erbe und Tradition in der Literatur* (1977); H. Kaufmann: *Versuch über das Erbe* (1980); H. Bausinger: *Az újrarajzolt nép* (1982); E. Hobsbawm – T. Ranger: *The Invention of Tradition* (1983); E. Shiels: *Tradition* (1983); D. Rihtman–Augustin: *Struktura tradicijskog mišljenja* (1984).

hiedelem: Ténybeli összefüggésekkel nem igazolt vélemény. Az ismeretelmélet fogalomrendszerében nem bizonyított következtetés. A különböző hiedelmek sokszorosán összefüggenek egymással, ez a *rendszer*, amely megnyilvánulhat a \rightarrow *primitív vallás*, a \rightarrow *mágia*, a mítosz, a \rightarrow *néphit* és a \rightarrow *népi vallásosság* jelenségeiben is. – Irodalom: Hiedelemrendszer és társadalmi tudat I–II. (1980); Dömötör T.: *A magyar nép hiedelemvilága* (1981); Jung K.: *Tálatosok, ördögök, garabonciások* (1985).

írásbeliség: A művelődéstörténet és kommunikációelmélet egyik alapfogalma, a kultúra termékeinek megfogalmazási és hagyományozási módja, a \rightarrow szóbeliség ellenpárja. – Az írás az osztálytársadalmakban jelenik meg, és noha az uralkodó osztály használja, bizonyos fokig eljut az alávetett osztályok körébe is, ily módon a folklóron belül is megtalálható (pl. a feliratok formájában). Aktív módja az írni tudással, passzív módja az olvasni tudással függ össze, e kettő egymással nem teljesen azonos. – A nyelvi írásbeliség fogalma megemlíthető a számításbeli, zenei stb. írásbeliség is. A neveléstörténet részletesen foglalkozik az írásbeliség kutatásával. A különböző írástechnikák, főként a nyomtatás megjelenése nagymértékben befolyásolta elterjedtségét. Ismerünk olyan eseteket is, amikor a primitív népek körében az eurázsiai írásbeliségektől függetlenül kialakulnak hasonló formák. Bizonyos analógiakon túlmenően azonban az őstársadalom jelzései, a maya „hieroglifikus” ábrázolás, a perui „csomóírás”, a tetoválási jegyek vagy a primitív népek üzenetei („levelei”) nem tekinthetők az írásbeliség teljes értékű megnyilvánulásának, mint-hogy nem a teljes nyelv rögzítésére alkalmasak, hanem csak egyes üzenettípusok közvetítését szolgálják. – Irodalom: V. J. Goody: *Literacy in Traditional Societies* (1968); E. Doblhofer: *Jelek és csodák* (1962); Voigt V.: *A szájhagyományozás törvényszerűségei* (1974); S. G. Gudschinsky: *Literacy* (1976); Filep L. – Bereznai Gy.: *A számírás története* (1982); C. Zaslavsky: *Afrika számol* (1984).

kisebbségi kultúra: Egy társadalomban valamilyen szempontból kisebbségi csoport teljes kultúrája. Legismertebb megnyilvánulása az etnikus kisebbség kultúrája (*nemzetiségi kultúra*), azonban vallási, szociális és egyéb szempontból nevezhetünk így egyes jelenségeket (pl. a nők, tanulók, tengerészek, egy országon belül az ott dolgozó külföldiek, zenészek, katolikusok vagy protestánsok, szekták, szakszervezetek, politikai pártok stb. kultúrája jellemezhető így is). A szubkultúra fogalmától úgy különböztetjük meg, hogy ez egy adott kultúrán belül, annak rendszerében foglal

helyet, míg a kisebbségi kultúra voltaképpen független, jellegét tekintve közel áll az alávetett osztály kultúrájához, természetesen azzal a különbséggel, hogy hordozói összességét nem nevezhetjük osztálynak. – Minthogy az \rightarrow anyag*i kultúra* keretében az önállóság inkább hagyományos jellegű és ritkán tudatos tevékenység eredménye, a \rightarrow szo*c*ialis kultúra területén jobban megnyilvánul, leginkább ismert megnyilvánulási területe pedig a \rightarrow sze*l*lemi kultúra, minthogy itt a különállást könnyű kifejezni (pl. a viselet, a szokások, az étkezés mintái, a művészeti alkotások stb. segítségével). Elméletileg elképzelhető, hogy társadalmi és történeti változások miatt egy „többségi kultúra” valahol kisebbségi kultúra jelleget kap. (Pl. a magyar kultúra Erdélyben 1918 után) gyakoribb azonban a fordított folyamat, amikor kisebbségi kultúra válik (legtöbbször a nemzeti önállósodás következményeként) többségi kultúrává azaz a társadalomban a számbeli többséget alkotók kultúrájává (pl. a finn kultúra Finnország létrejöttékor, a harmadik világ számos kultúrája a függetlenség kivívása után stb.). – Minthogy a kisebbségi kultúra relatív és igen bonyolult társadalmi viszonyoknak felel meg, többszörös rétegződése figyelhető meg. Pl. Szudánban az utóbbi évszázadban az arab, különösen az egyiptomi arab, az angol, majd egy önállóan tekintett szudáni kultúra sokszoros rétegződésben érintette meg a több, mint száz különböző törzsnek tekintett néger (és arab) helyi csoportok kultúráit. Grönlandon számbelileg mindig az eszkimók voltak túlsúlyban, kultúrájuk azonban a dán és észak-amerikai befolyás következtében kisebbségi kultúra jellegű. 1809-ig a finn kultúra kisebbségi kultúra volt a svéd királyságban, ezután a finn területeken élő svédek kultúrája vált kisebbségi kultúrává, ugyanakkor az ország nyugati szigetvidékén máig a svéd kultúra a „hivatalos” kultúra, amelyhez képest az ott kisebbségben élő finnek kulturális lehetőségei egy kisebbségi kultúra keretébe ágyazódnak. Ugyanakkor a finnországi svédek egész kultúrája hozzá tartozik a szomszédos Svédország hivatalos kultúrájához, noha az eltérő társadalmi és művelődési hagyományok miatt azon belül ismét egy lokális változatot képvisel. – Történeti korszakonként igen nagy

mértékben változik a kisebbségi kultúra intézményének a jellege, ezek kiépítésének lehetősége. Pl. a mai kapitalista Európában országoként különbözik a vendégmunkások kulturális igényeinek kielégítése. Afrikában állandóak a kisebbségi kultúra elleni támadások, illetve ezek védelme stb. – Önálló társadalmi jelenségként több tudomány is vizsgálja, a politika, szociológia, statisztika, demográfia, történettudomány, régészet, antropológia, nyelvtudomány, művelődéstörténet, néprajz stb. mindegyik a maga módszereit és szempontjait helyezve előtérbe. A néprajzéi leginkább az *interetnikus kutatás* meg az etnikumok összehasonlító vizsgálatának keretében jelennek meg, amelynek során egy állam vagy kultúra keretében belül élő különböző etnikumok életmódját vizsgálják a néprajz, a nyelvjáráskutatás, helytörténet, művelődéstörténet, demográfia és más társadalomtudományok módszereivel. A kultúrát hordozók csoportjainak számával és e csoportok jellemzésével foglalkozik a →*kultúradinamika*. – Irodalom: Nationale Minderheiten Westeuropa (1975); O. Bockhorn – K. Gaál – I. Zucker: Minderheiten und Regionalkultur (1981); M. Marefka: Vorurteile – Minderheiten – Diskriminierung (1982).

kultúradinamika: A kultúra egészének mozgásával foglalkozó kutatás. Az →*etnológia* keretében így vizsgálják a kulturális javak és intézmények elterjedését, változását, fejlődését, a →*hagyomány* jelenségeit, a kultúrát hordozók számának és arányának módosulásait (→*kisebbségi kultúra*), a kultúrát hordozók vándorlását (→*elterjedés*), sőt az egész kultúra irányának megváltozását (kultúraváltás, akkulturáció). Közel áll e kutatásokhoz a szociodinamika módszere, amelyet ugyancsak lehet alkalmazni a kultúra kutatásában. Az előbbi módszer a kisebb és homogénebb →*primitív kultúra*, az utóbbi viszont az osztálytársadalmak különböző kulturális tényeinek vizsgálatára specializálódott. – Irodalom: B. Malinowski: The Dynamics of Culture Change (1945); A. R. Beals: Culture in Progress (1967); A. A. Moles: Sociodynamique de la culture (1967); B. Malinowski: Baloma (1972); M. D. Sahlins: Culture and Practical Reason (1976).

kultúraközi kutatás (angol *cross-cultural study*): Az amerikai etnológia módszere az összehasonlító kultúravizsgálat céljaira. Több száz primitív (vagy annak tekintett) kultúra adatait korrelációs rendszerek segítségével vizsgálják, így kapnak képet pl. a társadalm szerkezet, rokonsági rendszer, termelési eljárások típusairól, és ami még fontosabb, az ezek közötti, gyakran rejtett összefüggésekről. Mindez az általános kultúraelmélet szempontjából is igen fontos, hiszen kézenfekvő meglepő összefüggéseket tár fel a kultúrák rendszerein belül és közöttük is. A G. P. Murdock vezette kutatásban ma mintegy 1000 kultúra (közte a magyar) válogatott adatai is megtalálhatók. Minthogy a kutatás módszerei igen jól formalizálhatók és adatgazdagságuk imponáló, a kultúraszociológia és a modern kulturális jelenségek vizsgálata (pl. konfliktus- és békekutatás) is átvette ezeket. – Irodalom: G. P. Murdock: *Outline of Cultural Materials* (1961); G. P. Murdock: *Outline of World Cultures* (1963); F. W. Moore: *Readings in Cross Cultural Methodology* (1961); C. Ford: *Cross-Cultural Approaches* (1967); R. B. Textor: *A Cross-Cultural Summary* (1967); Stein Rokkan: *Comparative Research Across Cultures and Nations* (1968); D. R. Price Williams: *Cross-Cultural Samples and Codes* (1980).

kultúraminta (angol *culture pattern*): Az etnológiában először R. Benedict által használt fogalom, amely egy-egy kultúra egészének elsősorban a hordozói viselkedésében kifejeződő irányultságát hivatott kifejezni. Főként amerikai etnológusok korábbi munkáira és az indiánok között végzett saját terepmunkájára támaszkodik, a kultúramorfológia néhány képviselője és előfutára (pl. Spengler, Dilthey, sőt Nietzsche) csak távoli háttérként bukkan fel könyvében, amely azonban később az összehasonlító etnológiai kultúravizsgálat egyik legfontosabb alapművévé vált. – Irodalom: R. Benedict: *Patterns of Culture* (1934); R. Linton: *The Cultural Background of Personality* (1945); R. Benedict: *A kultúra mintái* (részlet), In *forrásmunkák a kultúra elméletéből*. Szerkesztette Maróti A. (1975).

kultúraváltás: Az etnológia fogalma, a kultúra egészének az átalakulása. Legismertebb példái a gyarmatosítás következményei: a helyi →*primitív kultúrákat* erőszakkal kívánják modernizálni. A 20. század második felében ettől függetlenül is bekövetkezett a technikai civilizáció elterjedése (pl. ipar, közlekedés, tömegkommunikációs eszközök, ezzel kapcsolatban az iskoláztatás, hadseregek modernizálódása stb.) révén egy hasonló folyamat. A harmadik világ függetlenné vált, államai hasonló módon szokták meghirdetni a modernizálódást. Lényegesen különbözik e folyamat abban a vonatkozásban, hogy a hagyományos kultúrához milyen az új modell viszonya. Korábban a felszámolás, az erőszakos modernizálódás volt az uralkodó áramlat, napjainkban a függetlenség és az önerőre támaszkodás, ez utóbbi keretébe belefér a hagyományos kultúra több elemének megtartása illetve megváltoztatott módon való felhasználása is. Külön problémát okoz, ha egyébként elutasított vagy üldözött ideológiák (pl. primitív vallások, mágia, áldozatok stb.) kerülnek a kultúraváltás útjába. – Azonos kultúrán belül is lejátszódnak hasonló jelenségek, amikor a hivatalos kultúra terjed el az alávetett osztály körében (*akkulturáció*). – Szociológiai értelemben a társadalomváltás (vagyis a lényeges társadalmi fejlődés) egyik alfaja. Nem tekinthető azonban kultúraváltásnak a különböző társadalmi formációk közti átmenet, minthogy ez esetben belső erők a fejlődés mozgatórugói. – Irodalom: W. F. Ogburn: *Social Change* (1922); B. Malinowski: *The Dynamics of Cultural Change* (1945); M. T. Hodgen: *Change and History* (1952); H. G. Barnett: *Innovation. The Basis of Cultural Change* (1953); F. M. Keesing: *Cultural Change. An Analysis and Bibliography of Anthropological Sources to 1952* (1953); M. Mead: *Cultural Patterns and Technical Change* (1955); J. H. Steward: *Theory of Cultural Change* (1955); G. M. Foster: *Tradition Cultures: and the Impact of Technological Change* (1962); Voigt V.: *Tegnap, ma és holnap a magyar folklorban. Akkulturizációs jelenségek mérlegelése (A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 1974)*; W. Zapf: *Theorien des sozialen Wandels* (1979).

leszállott műveltségi javak elmélete: A német néprajztudomány fogalma (*gesunkenes Kulturgut*). H. Naumann használta terminusként annak a folyamatnak a megnevezésére, amikor az uralkodó rétegek kultúrájának elemei a nép körébe kerültek. – Az uralkodó osztály és az alávetett osztály fogalmának pontos meghatározása nélkül, az átadás és átvétel eseteinek pontos tanulmányozása önmagában még nem mutatja be teljesen e történetileg jól igazolható, ám nem kivétel nélküli folyamatot. Mind korai követői, mind későbbi bírálói nem ismerték fel, hogy gyakran a →*folklorizálódás* jelenségeit nevezték így. – Az – az elgondolás, hogy ily módon primitív jellegű közösségi kultúra alakulna ki, mind teoretikusan, mind gyakorlatilag igazolhatatlan. A magyar néprajztudomány is értesült e fogalomról (általában rossz magyarsággal „leszüllyedt kultúrajavak elmélete” néven nevezik), vissza is utasította, az eredeti elméleti háttér alaposabb ismerete nélkül. Művelődéstörténeti dolgozatokban azonban használják e fogalomkört. – Irodalom: Eckhardt: S.: Úr és paraszt a magyar élet egységében (1941); Csilléry K.: Ósi hagyaték – „felülről érkezett szálladék”? (Ethnographia, 1970); Voigt V.: A folklór esztétikájához (1973).

magaskultúra: Az etnológia és történettudomány számos irányzata használja e fogalmat az →*őskultúra* és a →*primitív kultúra* jelenségeivel való szembeállításra. Olyan kultúrákat neveznek így, amelyek már ismerik a termelést, az államiságot és a politikai szervezetséget, valamilyen módját az írásnak, rendszerint már városzerű állandó településen laknak. Újabb fázisnak tekinthető a hódító birodalmak létrejötte. – Voltaképpen az osztálytársadalom felel meg a magaskultúra fogalmának, amelyet különösen ott használnak (pl. Mezopotámia, Egyiptom, az Indus völgye, a mai Mexikó stb.), ahol egy korábbi társadalmi és kulturális fokozathoz képest jelentős fejlődést figyelhetünk meg. – Más kutatók a →*civilizáció* elnevezést használják helyette. – Irodalom: H. Frankfort: The Birth of Civilization in Near East (1951); R. Coulbourn: The Origin of Civilized Societies (1959); V. Gordon Childe: A civi-

lizáció bölcsője (1959); Az európai társadalom őstörténete (1962); The Dawn of European Civilization (1957).

mágia: Varázscselekmény, hiedelmek vagy vallás keretében végzett, a köznapitól eltérő célzatú cselekmény. Rontó célú a „fekete”mágia, gyógyító vagy javítócélu a „fehér” mágia. Szorosan kapcsolódik nemcsak a →*primitív vallás* (és valószínűleg már az →*ősvallás*), hanem a →*néphit* és a →*népszokás* gyakorlatához, előfordul a →*népi vallásosság* keretében. Közismert az okkultizmus, a spiritizmus jelenségkörében is. Nem egyszer természetfilozófiai értelmezést adnak neki (pl. a kabala, vagy a 16–17. századi transzcendentális filozófiák, alkimisták stb.). Az irodalom és a művészet szívesen utánozza a jelenségeit, ritkábban hisz a mágia érvényességében. – Irodalom: Fónagy I.: A mágia és a titkos tudományok története (1943); R. Allier: Kultúra és varázslat (é. n.); Seligman: Magic, Supernaturalism and Religion (1948); E. de Martino: Il mondo magico (1948); Szabó Á.: Mágia és vallás (1949); J. G. Frazer: Az aranyág (1965); K. Thomas: Religion and Decline of Magic (1971); B. Wilson: Magic and the Millenium (1975); Magyar aranycsinálók (1980).

másodlagos primitívség: Az etnológia fogalma, olyan →*primitív kultúrák* megnevezésére, amelyekről feltételezhető, hogy a jelenlegi kulturális fejlődési szinthez képest egy fejlettebb életmódról kényszerítő körülmények következtében fejlődtek vissza mai szintjükre. E folyamat rendszerint mostohább természeti körülmények közé (tundrára, sivatagba, őserdőbe stb.) való, kémyszerített vonulással társul. A korábbi magasabb szint bizonyítéka néhány, a most igényelhetőnél bonyolultabb társadalmi szervezet, mítoszok és történeti hagyományok stb. Így szokás magyarázni a dél-afrikai busmanok, a kaliforniai és az Amazonas mentén élő indiánok, több kis szibériai nép mai kultúrájának egyenetlenségeit. – Irodalom: F. Krause: Die Kultur der kalifornischen Indianer (1921); W. Mühlmann: Homo Creator (1962).

mindennapi élet: A szociológia fogalma, az életvitelének a megnevezésére. Az \rightarrow *anyag* kultúra, a \rightarrow *szellemi kultúra* és a \rightarrow *szociális kultúra* egyes jelenségei egyaránt ide tartozhatnak. Szorosabb értelemben a társadalmi tevékenység, különösen a társadalmi kapcsolatok, valamint az ezekre vonatkozó kognitív struktúrák vizsgálatát (\rightarrow *antropológia*) javasolták ilyen szempontból elvégezni. A modern néprajzi kutatás elsősorban a lakás, táplálkozás, öltözet, szórakozás és viselkedés témáit tárgyalják ilyen keretben. A marxista társadalomelmélet a mindennapi élet önálló kutatását javasolta, bizonyos mértékig a hagyományos történetírás uralkodó-osztálycentrikus és politikai esemény-központú felfogásmódja, valamint a filozófiai antropológia elvont és túl elméleti megközelítésmódja ellentétéként. – Különösen a mai amerikai, német sőt bizonyos fokig magyar folklorisztikai, nyelvészeti és szemiotikai kutatásban a szorosabb értelemben a világról alkotott kép eredeti helyi vonásaival foglalkozó *etnometodológia* körébe tartozó jelenségeket vizsgálják ilyen módszerrel. A szociológusok viszont a *társadalmi interakció* jelenségeit sorolják ide. – Irodalom: H. Lefebvre: La vie quotidienne dans le monde moderne (1968); J. D. Douglas: Understanding Everyday Life (1970); Heller Á.: A mindennapi élet (1970); Alltagswissen Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit I–II. (1973); A. Schütz – Th. Leithauser: Entwurf zu einer Empirie des Alltagsbewusstseins (1977); I. M. Greverus: Kultur und Alltagswelt (1978); A. Borst: Lebensformen im Mittelalter (1979); M. de Certeau: L'invention du quotidien (1980); R. van Dülmen – N. Schindler: Volkskultur (1984); Folklor és mindennapi élet. Szerk. Niedermüller P. (1981).

munkásfolklor: A folklor jelenségeinek összessége a munkásság körében. A munkásság között él a hagyományos folklor néhány jelensége is, mások átalakulva fordulnak elő (munkásdal, munkásmonda); ismét mások egészen újak (munkásszínjátás, a munkásmozgalommal kapcsolatban levő, politikai jellegű közösségi tevékenység termékei stb.). A \rightarrow *munkásműveltség* sokkal nagyobb része írásos, mint a hagyományos folkloré, a tudatosságfoka

is nagyobb. A munkásság életmódját a →*munkásnéprajz* kutatja nem csak hagyományos műveltségüket pedig a →*munkásműveltség* keretében vizsgálják. – Irodalom: Nagy D.: Munkásdal és a munkásfolklór magyar szakirodalma (1962); Maróthy J.: Zene és polgár – zene és proletár (1966); Katona I. – Maróthy J. – Szatmári A.: A parasztdaltól a munkásdalig (1968); W. Steinitz: Deutsche Volkslieder demokratischen Characters (1972); I. Lammel: Das Arbeiterlied (1975); Nagy D.: A munkásfolklór-kutatás története, problémái (1979).

munkáskultúra: A munkásság körében megtalálható kultúra. A néprajz szokásos fogalmi felosztása szerint megkülönböztetjük az anyagi kultúra jelenségeit (ezt vizsgálja a →*munkásnéprajz*), a szellemi kultúra jelenségeit (ezzel foglalkozik a →*munkásfolklór*), valamint a szociális kultúra megnyilvánulásait a munkások körében (ezt kutatja a szociológia, a történettudomány és a művelődés-történet. Legsajátosabb megnyilvánulása a munkásmozgalom lévén, ennek története voltaképpen a munkáskultúra területét érinti. A szoros értelemben vett műveltség jelenségei sajátos formát öltenek a →*munkásműveltség* keretében: írásos, sajátos önművelést kialakító kultúra ez, amelynek termékeit az egyesületek terjesztik és fogyasztják. Megkülönböztethetjük a munkáskultúra aktív és passzív részeit: a befogadás ill. önálló megalkotás uralkodó szerepe szerint. Az iparosodás folyamata nemcsak Európában, hanem világszerte létrehozta a munkáskultúra különböző formáit, ezek összehasonlító kutatása azonban eddig még meg sem indult. Közvetlenül néprajzi szempontból a kizsákmányolt osztály kutatásának tekinthető az etnológia és antropológia területén más módszereket is felhasznál (modern →*antropológia*). – Irodalom: J. Rühle: Illustrierte Kultur- und Sittengeschichte des Proletariats (1930); J. Bomholt: Arbejderkultur (1932); Dégh L.: Útmutató a munkásosztály néprajzi vizsgálatához (1953); Földes F.: Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon (1957); R. Braun: Industrialisierung und Volksleben (1960); H. Bausinger: Volkskultur in der technischen Welt (1961); Geréb L.: A munkásügy

irodalmunkban (1961); G. Kehrer: Das religiöse Bewusstsein der Industrie-Arbeiter (1967); H. Bühl: Kultur der sozialistischen Arbeit (1967); Arbeiterklasse und Kultur (1969); F. Hemmersam: Socialdemokratiske arbejderfester (1974); W. Jacobeit – U. Mohrmann: Kultur und Lebensweise des Proletariats (1974); Voigt V.: 1973. május 1. (1974); W. Emmerich: Proletarische Lebensläufe. I–II (1974–1976); Szilágyi J.: Munkásmozgalom és kultúra 1867–1945 (1979); Dömötör Á.: Szovjet tanulmányok a munkás-életmód néprajzi kutatásához (1979); H. Glaser: Maschinenwelt und Alltagsleben (1981); Arbejderkultur – folkeminder – folkekultur (Nord Nytt 9, 1981); Fejős Z. – Niedermüller P.: Tájékoztató bibliográfia a városok néprajzi-antropológiai kutatásához (1982).

munkásműveltség: A munkásság teljes műveltsége. Egyik része a hagyományos elemekből álló, ám új vonásokat is képviselő → *munkásfolklor*. Az iskolázás és a hivatalos kultúra behatolásának következtében emellett megjelenik a modern munkásműveltség is, amelynek bizonyos elemeit vizsgálja a → *munkásnéprajz* is. A munkásmozgalom létrejötté politikai és osztályharcos távlatokat is ad a munkásműveltség megnyilvánulásainak. – Politikai és agitatív szempontból is fontos a munkásműveltség kiterjesztése. – Irodalom: Szendrő F.: A munkásműveltség könyve (1947); R. Hoggart: Művelődés, gondolkodás, szokások (1975); Nagy D.: A magyar munkáshagyományok kutatása (1975); Munkásművelődés – szocialista kultúra (1976); L. Schmidt: Gegenwartsvolkskunde (1976); Nagy D.: A magyar agrárszocialista mozgalmak költészete (1980); Munkásművelődés hajdan és ma (1980); Kamarás I.: Az olvasó munkások és az irodalom (1981).

munkásnéprajz: A munkásság életével foglalkozó tudomány, a → *néprajz* megfelelője. Különösen a több évszázados múltra visszatekintő foglalkozások és területek esetében (pl. bányászok, vasmunkások, molnárok stb.) a munkásság életmódja igen sok hagyományos, közösségi vonást képvisel. A munkásmozgalom kialakulása új életmódot hoz magával, ez is vizsgálható néprajzi

módszerekkel. A munkásság sem egységes, a vidéki kézművesektől a proletárokig különböző módon kutandó. Külön része a → *munkásfolklor* vizsgálata. Módszertanilag az → *etnológia* eredményeit is felhasználja (modern → *antropológia*) főként a nem-hagyományos és városi jelenségek kutatása során. (→ *munkáskultúra*) – Irodalom: W. E. Peuckert: *Volkskunde des Proletariats* (1931); W. Brepohl: *Industrievolk im Wandel* (1957); L. Schmidt: *Gestalttheiligkeit im bauerlichen Arbeitsmythos* (1952); *Arbeit und Volksleben* (1967); *Etnograficeszkoje izucsenyje bita rabocsih* (1968); *Kultura i bit gornjakov i metallugrov Nyizsnego Tagila* (1974); Litván Gy.: *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945* (1974); *Tematika a magyar munkásmozgalom történetéhez* (1978); *Arbeitertübingen* (1980).

naív művészet: Átmeneti jelenség a hivatásos népművészet és az egyéni kedvtelésre készülő művészet jelenségei között. Leggyakrabban festészet, ritkábban szobrászat formáját ölti. Gyakori, hogy művelői egyben írók, költők is, olykor képzőművészeti alkotásaikhoz kapcsolják irodalmi alkotásaikat. – Történetileg igen régen kialakulhatott ez a jelenség, adataink azonban csak az utóbbi évszázadokból vannak, amikor is a hivatásos művészet technikájával (pl. vászonra való festés, ecset vagy színes kréták, irónok használata, képkeretezés stb.), formáinak, műfajainak stílusának utánzásával találkozhatunk. Társadalmilag a kispolgárság, a kishivatalnokok, a parasztság, vagy munkásság felemelkedő egyénei gyakorolják. Az utóbbi másfélszáz év folyamán sok hivatásos művész hangsúlyozta az ilyen alkotások egyszerűségét, naív báját, olykor zseniális ötleteit. Kiállításokon, a műkereskedelemben is nevet szereztek, gyűjteményeik mára világszerte megtalálhatók. A művészettörténet és folklorisztika egyaránt foglalkozik vizsgálatával. Valószínű, hogy a hasonló tehetségek korábban az egyházi festészet (pl. ikonok), a mesterségek (pl. festett bútorok) legkiválóbb alkotói közé kerültek, vagy a népművészet meglepő, újító, szép műveit hozták létre. – Irodalom: O. Bihajli – Merin: *A naívak festészete* (1984); Bánszky P.: *Naív művészet Magyarországon* (1984).

nép: A *néprajz(tudomány)* legfontosabb fogalma, a hagyományos népi kultúrát létrehozók és fenntartók összessége. Társadalomtipológiai szempontból az osztálytársadalmak keretében az alávetett (kizsákmányolt) osztályok körébe sorolható. Szoros értelemben így módon a rabszolgák, a jobbágyok, a munkások tartoznak ide. A még nem osztálytársadalmakban (őstársadalom, primitív társadalmak) az egész közösség homogén jellegűnek tekinthető, és noha kultúrája sokban hasonlít a későbbi nép kultúrájához, ettől megkülönbözteti az a körülmény, hogy az illető társadalomban még nincs ezzel ellentétes (hivatalos, magas) kultúra. Szorosabb értelemben tehát, a még nem-osztálytársadalmakban nem beszélhetünk a nép kategóriájáról. A szocialista (és kommunista) társadalmakban az elnyomás és a kulturális csere egészen más jellegű. Ezért itt vagy az uralkodó osztályt tekintjük népnek (és így módon a korábbi meghatározás ellenkezőjét használjuk), vagy az egész társadalom kultúrájának összetevőjét tekintjük a népi kultúra folytatódásának. Külön nehézséget jelent a pontos társadalomtörténelmi elhatárolásban, hogy még az osztálytársadalmakban sem egészen egyértelmű, milyen rétege és csoportja jellemezhető a népi kultúra hordozójaként. A rabszolgatartó társadalomban a rabszolgákon kívül a plebejusok, egyáltalán a falusi vagy városi lakosság életvitelében figyelhetők meg ilyen jelenségek. A feudalizmus idején a kézművesek, egyáltalán a városi kultúra, sok esetben a diákok és értelmiségiek életmódja mutat hasonló vonásokat. A kapitalizmus korszakában a meghatározás szerint csak a munkásság kultúrája lenne ide sorolható, azonban a köznapi szóhasználat és a tudományos kutatás elsősorban továbbra is a parasztok kultúráját vizsgálja, a munkáséletmód és a munkásfolklor továbbra is csak másodlagos helyet foglal el a nép értelmezésében. – Etnikus szempontból a nép az $\rightarrow etnos$ megnyilvánulása, a közös eredet, nyelv, kulturális hagyomány kapcsolja össze. Ugyanez a meghatározás azonban nem különbözteti meg egymástól a társadalmi és történelmi közösségtípusokat (pl. uralkodó osztály, nemzetiség, bevándorlók stb.), nem utal a művelődési különbségekre (iskolázás, írásbeliség, vallás stb.), ezért további szempontokkal egészítendő

ki. – A nép fogalmának értelmezése jelentős változásokon ment át az európai társadalomtörténetben, Európán kívül pedig hasonlóan igen változatos szempontból értelmezték. A felvilágosodás előtt az egyszerű közösségekben élő emberek megnevezése volt, általában jogi és nem kulturális szempontból meghatározva. A XVIII. században a rendi állam keretein belül maradtak megnevezése lett, majd a romantika és a népiesség fogalomrendszerében az eredeti, ősi, a nemzeti kultúra alapjait és fennmaradását biztosító hagyomány vált legfontosabb jellemzőjévé. Ekkor egyszerre válik a különböző államok keretében élő csoportok közötti összetartozás kifejezőjévé (pl. „a német nép” megfogalmazásában) vagy egy soknemzetiségű államban az egymástól való megkülönböztetés és identitás alapjává (pl. a cári Oroszország különböző népei, az Osztrák-Magyar Monarchia vagy a Kárpát-medence egymástól eltérő kultúrát hordozó népei esetében). Különösen a XX. században a társadalmi mozgások következtében igen összetett társadalmi, kulturális alakzatok népként való jellemzése vált időszzerűvé (pl. hogyan nevezhető e fogalomrendszerben a zsidók és a cigányok összessége, van-e amerikai nép, kínai nép, vagy akár német nép). E téren számos elméleti probléma mindmáig megoldatlan maradt. A nacionalizmus vagy egyenesen a fasizmus népfogalma meghatározhatatlan, nem tudományos jellegű, mindig közvetlen politikai célok szolgálatában állt. – A (fizikai) antropológia, genetika, statisztika és demográfia értelmezése szerint voltaképpen egy ország vagy terület teljes lakossága (*populáció*), amelyet különböző szempontok szerint bontanak alcsoportokra. – A kultúra elméleti megközelítésében a nép legfontosabb jellemzői a következők: 1. meghatározott társadalmi csoport (amely a fentiek értelmében nem nevezhető minden további megkülönböztetés nélkül osztálynak), 2. önálló hagyománya van (ez megnyilvánul a populáció, a terület, a nyelv és a kommunikációs tényezők valamint a művelődés kontinuitásában), 3. önálló egységet vagy egységeket alkot a nemzeti kultúra egészében és azzal való összefüggésben határozható meg. – Irodalom: Keleti K.: Hazánk és népe (1873); Hunfalvy P.: Magyarország ethnographiája (1876);

Bodnár Zs.: A népfajok sorsa és más kérdések (1900); Herman O.: A magyar nép arcza és jelleme (1902); Ortutay Gy.: Magyar népismeret (1937); Marót K.: A magyar néprajzkutatás feladatai (1940); Györffy I.: Magyar nép, magyar föld (1942); Bartucz L.: A magyar nép (1943); E. Cassirer: An Essay on Man (1944); S. Chase: The Proper Study of Mankind (1948); W. Goldschmidt: Man's Way (1949); H. Bausinger: Volkskultur in der technischen Welt (1961); G. Cocchiara: Az örök vadember (1965); Bevezetés a demográfiába (1964); A világ népei. In: A kultúra világa (1965); V. G. Ananyev: Cselovek kak predmet poznanyija (1968); W. Emmerich: Germanistische Volkstumsideologie (1968); I. Sviták: Lidský symbl kultury (1968); F. Wollmann: Slavismy a antislavismy za jara národu (1968); Abschied vom Volksleben (1970); G. Mendel: Anthropologie différentielle (1972); G. Hirschfeld: The People (1973); S. Moskovici: Hommes domestiques et hommes sauvages (1974); A. de Waal Malefijt: Images of Man (1974); A. Helldén: Traktat om folket (1975); Hoffman T.: Néprajz és feudalizmus (1975); A. Gehlen: Az ember (1976); D. Nedeljkovič: Svet, čovek, i covečnost (1976); A. Kuczynska: Czlowiek i swiat (1976); M. Čičilla: Človek a kultura (1978); Ágh A.: A termelő ember világa (1979); P. Farb: Humankind (1980).

néphit: A folklór keretében a vallásnak megfelelő jelenségek összessége. Pontosabb értelemben a nép szellemi kultúrájának a része, saját hagyománya. Ezzel szemben a \rightarrow *népi vallásosság*, a tételes vallás átvétele a nép körében. Előzményeként az \rightarrow *ősvallás*, távolabbi párhuzamaként a \rightarrow *primitív vallás* csak úgy értelmezhető, hogy azok sem alkotják egy tételes vallás részeit. A néphit csak az osztálytársadalmak alávetett osztályainak körében él. Szoros kapcsolatban áll a \rightarrow *népszokás* jelenségével. – Irodalom. Róheim G.: A magyar néphit és népszokások (1925); Szendrey Á.: A magyar néphit kutatása (1948); Religiöse Volkskunde (1964); L. Schmidt: Volksglaube und Volksbrauch (1966); Diószegi V.: Az ősi magyar hitvilág (1971); Dömötör T.: A magyar nép hiedelemvilága (1981).

népi vallásosság: A hivatalos illetve tételes vallások megjelenése a nép körében, elsősorban annak szellemi kultúrájában, intézményei révén azonban szociális kultúrájában is. – Amíg a →*néphit* a társadalmilag alávetett osztály vallási jellegű tevékenységének megnyilvánulása és mint ilyen, önállóan tekinthető, a népi vallásosság ezzel szemben az uralkodó osztály társadalmi tudatából indul ki, és leggyakrabban céltudatos irányítás révén alakul ki. Ugyanakkor a népi vallásosság nem azonos a hivatalos vallás minden vonatkozásával. Szokásai átalakulnak, egyszerűsödnek, határozottabban megjelenik a régi vonások (pl. →*mágia*) továbbélése. Kialakul a hivatalos vallással való szembenállás is (pl. az eretnek-mozgalmak, szekták, helyi és új vallásszerű jelenségek). Egyházi és művelődéstörténeti szempontból egyaránt archaikus és apokrif jellegű, ugyanakkor viszont merészen újító vagy a dogmatizmust is túlzásba vivő lehet. Nemcsak a kereszténységgel kapcsolatban és nem csak Európában ismert, hanem az egész világon minden tételes vallás körül kialakul. – Irodalom: L. A. Veit: *Volksfrömmigkeiten, Brauchtum und Kirche im deutschen Mittelalter* (1935); Bálint S.: *Sacra Hungaria* (1943); L. A. Veit – L. Lenhart: *Kirche und Volksfrömmigkeiten im Zeitalter des Barocks* (1956); Ch. Leslie: *Anthropology of Folk Religion* (1966); Kardos L.: *Egyház és vallásos élet egy mai faluban* (1969); *Heiligenverehrung der Gegenwart* (1970); *Világtörténet* 3. kötet (1979); Bartha E.: *A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban* (1980); Y. M. Hilaire: *La religion populaire* (1981); Bálint S.: *A hagyomány szolgálatában* (1981); *Szolgálat* 1983/58., *Confesso* – 1985/4., Küllös I. – Dankó I.: *Vallási néprajz I–II.* (1985).

népművészet: A nép körében élő művészeti alkotások összessége, a →*folklor* egyik legfontosabb területe. – A képzőművészetek kezdeteit már az →*ősművészet* keretében megfigyelhetjük, és a →*primitív művészet* ilyen alkotásai is közzismertek. Ezek bizonyos vonásai is megtalálhatók az osztálytársadalmak alávetett osztályai körében, a népművészet keretében. Jóllehet az önálló képzőművészet fajtái (szobrászat, festészet, építészet stb.) csak bizonyos

fokig található meg a nép körében, és ezért az olyan kategóriák, mint például a grafika, fényképészet stb. nem értelmezhetők a népművészet saját kategóriájaként, mégis lehetséges e művészetek vizsgálata. Díszítő jellegű művészeti tevékenységet ismerünk az eszközökön, kerámián, textileken, bútorokon, építményeken stb. Ábrázoló jellegű művészi tevékenységet is találhatunk, főként a szakrális jellegű vagy a néphit gyakorlatához fűződő alkotásokon (szentképek, szobrok, fogadalmi tárgyak, sírjelek stb.), ugyanakkor másutt is (pl. gyerekjátékok). Az anyag és technika témakörével, minthogy ez voltaképpen az →*anyag* *kultúra* körébe sorolható, közvetlenül a tárgyi néprajz, a stílus és művészi módszer kérdéseivel, minthogy az a →*szellemi kultúra* körébe sorolható, a folklorisztika foglalkozik. Az alkotó és közönsége igen szoros kapcsolatban áll egymással. A hivatásos művészettel való kapcsolatok tényeit a →*folklorizmus* és a →*folklorizálódás* fogalmával írhatjuk le. Nem azonos a népművészet fogalmával a →naív művészet, noha néhány művészi eljárás mód és felhasználásuk mikéntje hasonlítható. Kutatása etnológiai módszerekkel is történhet, noha ezt inkább a nem-európai művészetek esetében gyakorolják. Átmeneti jelenség a *népi iparművészet* is, amelynek művésziességét gyakran kétségbe vonják.– Irodalom: Palotay G.: A magyar népművészet kutatása (1949); Fél E. – Hofer T. – K. Csilléry K.: A magyar népművészet (1969); Balogh J.: A népművészet és a történeti stílusok (1967); Ch. M. Otten: Anthropology and Art (1971); Kresz M.: A népművészet felfedezése (1980); A népművészet tegnap és ma I–II. (1976); Péntek J.: A kalotaszegi népi hímzés és szókincse (1979); L. Schmidt: Werke der alten Volkskunst (1979); Dománovszky Gy.: A magyar nép díszítőművészete I–II. (1981); R. Peesch: Volkskunst (1978); Novák L.: Mezővárosi népművészet (1982); N. A. Bringéus: Volkstümmliche Bildkunde (1982); J. Teller: Marx és Engels a népművészetről (1983); Malonyay D.: A magyar nép művészete (reprint 1984–).

néprajz (*néprajztudomány*): A nép életével és múltjával foglalkozó társadalomtudomány. A nemzetközi szóhasználatban igen

sokféle elnevezése van, amelyek különböző tudományos munkamegosztási rendszereknek feleltethetők meg és többségük a magyar szóhasználatban is felbukkan. – A mai értelemben nálunk használt néprajz (korábbi, nálunk használt nevén: *ethnographia*) a 19. század legvégén jelenik meg, a →*nép* teljes leírását adja. Nem tartalmazza csak a régészeti leletekből ismert népek kutatását, a nagy történelmi folyamatok leírását (ezt a történettudomány adja), a szociográfiai, demográfiai és természettudományi jellegű kutatásokat, ezek eredményeit azonban felhasználja. Viszonylag szorosabb kapcsolatban volt az embertan (fizikai antropológia), valamint a tájak leírását adó földrajz kutatásaival. A művelődéstörténet és kultúraelmélet szoros, kétoldalú kapcsolatban állhat vele. – Mai tudományos felosztásában nálunk megkülönböztetjük a →*tárgyi néprajz* és a →*szellemi néprajz* kategóriáit. Az előbbi a nép teljes társadalmi létét, az utóbbi teljes társadalmi tudatát vizsgálja. Az utóbbi évtizedekben vált önálló kutatási területté a →*társadalomnéprajz*, amely a népi közösségek életét vizsgálja. A szellemi néprajz másik megnevezése a *folklorisztika*, amely a →*folklor* jelenségeit vizsgálja. – Nemzetközi szóhasználatot tükröz az *etnográfia* és *etnológia* megkülönböztetése. Noha nem mindenben megalapozottan, az előbbit leíró, az utóbbit általánosító, törvénykereső módszer jellemzi. A néha nálunk is használt *európai etnológia* elnevezés arra az igényre utal, hogy az európai népek vizsgálatában is egyetemes összefüggéseket kell kimutatni. Német tudományos megkülönböztetés a *Volkskunde* (nép-tudomány) és a *Völkerkunde* (népek-tudománya), ahol az előbbi a „saját”, az utóbbi a „többi” (gyakorlatilag az Európán kívüli, még nem osztálytársadalmakban élő) nép kutatása. Ezt a magyar tudományos munkamegosztás nem igényelte. Az angolszász kutatásban található meg a *social anthropology* és a *cultural anthropology* fogalma. Az előbbi voltaképpen a primitív népek néprajzi kutatásának egészét jelenti, hangsúlyozva itt a társadalmi szempontokat. Az utóbbi az amerikai szóhasználatnak megfelelően egy-egy népre vonatkozó teljes kutatást jelent, a mi fogalmaink szerinti néprajz területén kívül ide értve a régészeti, nyelvészeti, pszichológiai stb. vizsgálatokat is. – Bizonyos

tudománytörténeti előzményeit már a görög népleírásokban (Hérodotosz), földrajzi leírásokban (Sztrabón), sőt az orvostudományban (Hippokratész) is megtaláljuk. Forrásaiként felhasználhatók az antik történeti és hadtörténeti munkák. A középkorban útleírások, történeti munkák tartalmaznak idevágó adatokat. A reneszánsz filozófiai jellegű áttekintést ad az egyes embertípusokról is. A felfedezésekkel kapcsolatban jelenik meg a távoli népek leírása, és a fizikai antropológia. Különösen a felvilágosodás időszakára az összehasonlító és társadalomtörténeti szemlélet válik jelentőssé. A XIX. században, főként a német *Volkskunde* keretében a nép és népiesség fogalmai válnak központi jelentőségűvé. Ugyanekkor jelenik meg a történeti és filológiai jellegű összehasonlító módszer is (főként a Grimm testvérek munkássága nyomán). Ez összekapcsolódik az etnikai-történeti kutatásokkal (Magyarországon is) amelynek során egy-egy nép eredetét, korai történetét, sajátos kultúrájának megnyilvánulásait és ennek fennmaradását vizsgálták. A XX. században szociológiai és pszichológiai megközelítések jelentek meg, nagyobb figyelmet fordítva az egyén, illetve egy-egy adott közösség életére. A marxista néprajz voltaképpen önálló előzményekre tekint vissza. Különösen Marx etnológiai érdeklődése számottevő, Engels az ő nyomán foglalkozott az őstársadalom kérdéseivel. A II. Internacionálé és általában a szociáldemokrata társadalomtudomány evolucionista társadalomtudományi képébe jól illeszkedik a különböző népekre vonatkozó régi adatok összegzése. Feltűnő azonban hogy a kortárs kultúrák vizsgálatában nem érvényesítették azt, inkább polémikus hangot ütöttek meg a romantikusnak és retrográdnak tekintett néprajzi kutatások intézményei és módszerei ellen. Általában evoluzionizmus és összehasonlító módszer jellemzi a kutatásokat, az elméleti megközelítések közül az esztétika még mindig inkább megfigyelhető, mint a társadalomontológia vagy kultúraelmélet, amelyeket szociologizálás szokott helyettesíteni. – Irodalom: A magyarság néprajza I–IV: (1932–1936); Tálasi I.: Néprajzi életünk kibontakozása (1948); M. Sozan: The History of

Hungarian Ethnography (1979); Balassa I. – Ortutay Gy.: Magyar néprajz (1979); Néprajzi szöveggyűjtemény I. (1982).

népszokás: A folklór keretében a társadalom hagyományos cselekedeteinek összessége. Ennek megfelelően ide tartoznak a (naptári) ünnepek, az ember életének fordulópontjaihoz kapcsolódó szokások (főként a születés, házasság és halál köréből), a munkavégzéshez tartozó, ám nem gyakorlati célú események. Voltaképpen minden közösségi vagy egyéni cselekedethez (pl. iskola, katonaság, háború, szórakozások stb.) tartozhatnak szokás-elemek, amelyeket a közösség akkor is szentesít, ha ezek végrehajtása egyéni jellegű (pl. mágia, tanulás stb.). A folklóron belül a legszorosabb kapcsolatban van a népi jog jelenségeivel (jogszokás és szokásjog), a játék számos fajtájával, ám közzismert összefüggése a néphit, néptánc, és népzene jelenségeivel is. – Az \rightarrow etnológia népszokásnak tartja a \rightarrow ritus jelenségeit. – Vizsgálatával a folklorisztika mellett a szociológia, vallástudomány és a pszichológia is foglalkozik. Az egyes népszokások jelentős művelődéstörténeti háttérrel is rendelkezhetnek, ezért a kultúrákutatók is vizsgálják őket. – Irodalom: Dömötör T.: A népszokások költészete (1974); W. G. Sumner: Népszokások (1978); Ujváry Z.: Népszokások és népköltészet (1980).

orientalizmus: Az etnológia és művelődéstörténet fogalma, a keleti kultúrák iránti érdeklődés az európai kultúrákban. Előzményeit már az antikvitás óta ismerjük, a középkorban az utazások és kereszteshadjáratok, majd a reneszánsz korától kezdve a felfedezések adtak alkalmat megnyilvánulására. A művészetben a \rightarrow primitivizmus vagy az \rightarrow egzotizmus hasonló megnyilvánulásai is erősítették. Különösen a 19. század kultúrájában összekapcsolódik a \rightarrow folklorizmus hasonló jelenségeivel is. – Irodalom: I. Spiess: Der Orient in der deutschen Literatur (1949); E. Akurgal: Orient et Occident (1969); N. I. Konrad: A történelem értelméről (1977); J. J. Bachofen: A mítosz és az ősi társadalom (1978); Vosztek –

Zapad: (1982); A. M. Machado: O mito do Oriente na literatura portuguesa (1983).

osztálytársadalom: A marxista társadalomelmélet egyik alapfogalma, két vagy több osztályból álló társadalmak elnevezése, amelyeken belül megkülönböztethetjük az uralkodó osztály, illetve az elnyomott osztály kategóriáit. – *Uralkodó osztály:* kulturális szempontból az osztálytársadalmakban a politikai és gazdasági hatalmat gyakorló osztály, amely egyszersmind a művelődés tekintetében is uralomra törekszik. Ennek érdekében szervezi meg a kultúra intézményeit, alakítja ki a kultúra mintáit, és egyáltalán a kultúra lehetőségei is korlátozottak az alávetett osztály számára. Minthogy az „uralom” a kultúrában közvetve is megnyilvánulhat, az alávetés szélesebb körre terjed ki, mint csupán a szó gazdasági és politikai értelmében vett kizsákmányolt osztályok egészére. Az uralkodó osztály kultúrája önmagában sem egységes, egyfelől megfigyelhető benne a „két kultúra” jelentkezése és harca, másrészt különböző ellentétek jellemzik (pl. egyházi kultúra – világi kultúra, nemzeti kultúra – nemzetközi kultúra, domináns, nemzeti vagy állami kultúra – helyi, nemzetiségi kultúra stb.) – *Elnyomott osztály:* az osztálytársadalmakban a politikai és gazdasági elnyomás a kultúra területén is érvényesül, mégpedig közvetlenül a kizsákmányolt osztály, szélesebb értelemben minden alávetett osztály esetében. A kisebb társadalmi egységek (rétegek, csoportok, kisebbségek, nemzetiségek, vallási közösségek, egyesületek, családok, sőt egyének stb.) ugyanilyen módon vannak elnyomva. Az így kialakult kulturális lehetőségek sajátos vonásaival, ritkán foglalja a kultúraelmélet. A nép fogalma önmagában még nem tartalmazza ezt a kulturális jellemzést, ezért a →*szociális kultúra* vizsgálata sem tartalmaz automatikusan ilyen vonatkozásokat. – Több társadalomtudomány, közte a szociológia, néprajz, művelődéstörténet külön foglalkozik az alávetett osztály és a kizsákmányolt osztály fogalmának meghatározásával is, minthogy ezek kultúrája egymástól eltérő vonásokat mutat. – *Alávetett osztály:* az osztálytársadalmakban a nem uralkodó osztályok megnevezése, amely a

művelődés lehetőségei, intézményei és mintái szerint az uralkodó osztálynak van alávetve, ilyen módon önálló kultúráját nem tudja kifejleszteni illetve amannak keretei között és azzal szemben kénytelen kialakítani. Voltaképpen a nép kultúrája nevezhető ilyennek. A fogalom nem azonosítható a lenini értelemben vett két kultúra jelenségeivel, noha néhány vonásban hasonló ahhoz. – *Kizsákmányolt osztály*: az osztálytársadalmak gazdasági és politikai szempontból kizsákmányolt része. Noha ez a kizsákmányolás közvetlenül is megnyilvánul a kultúra területén, mégis célszerűbb ebben a vonatkozásban alávetett osztályról beszélni, mivel a kulturális intézmények, minták és lehetőségek nem mindegyike írható le a kizsákmányolás fogalomkészletével. Másrészt egy-egy osztálytársadalomban van kulturális szempontból olyan alávetett osztály is, amely nem közvetlenül kizsákmányolt. Például a feudalizmus idején a polgárság nem kizsákmányolt, kulturálisan mégis alávetett osztály. – Irodalom: L. Krader: Ethnologie und Anthropologie bei Marx (1973).

Ösművészet: A művészet későbbi formáinak előzményei az →*őstársadalom* keretében. Voltaképpen kétséges, milyen esztétikai ismérvek alapján nevezhetjük művészetnek e társadalomtörténeti korszak jelenségeit. A →*szinkretizmus* korai (első) formájának dominanciája következtében nem is célszerű önálló kutatási területként, hanem az őstársadalom teljes társadalmi tudatának megnyilvánulásaként vizsgálni e jelenségcsoportot. – Éppen ezért egyaránt tévesek azok az elgondolások, miszerint az ősművészet jelenségei mondjuk a pszichologizmus, az avantgarde vagy a realizmus korai megnyilvánulásai lennének, minthogy közvetlen mentális kifejezések, igen merészen általánosítanak, gyakran nem ábrázoló jellegűek, ismét máskor kitűnő megfigyelőkészségről és ehhez kapcsolódóan pontos kifejezésről tanúskodnak. A rítusokhoz, munkavégzéshez, neveléshez, az ősvallás jelenségeihez való közvetlen kapcsolódás sem kizárólagos, pontosabban mindegyikre következtethetünk a ránk maradt leletekből. A →*primitív művészet* sokban hasonló, ám ezt sem lehet teljesen azonosítani, különösen azért

nem, mivel eddig több ezer primitív kulturát ismerünk, amelyek művészete nemcsak formájában, hanem közvetlen társadalmi kapcsolataiban is meglehetősen eltér egymástól, analógiaként tehát nem lehet egyetemes módon felhasználni az ősművészet egészének értelmezésekor. – Irodalom: Lukács Gy.: Az esztétikum sajátossága, I–II. (1965); Voigt V.: A folklór esztétikájához (1972); Bodrogi T.: Törzsi művészet, I–II. (1981); A. Laming: Óskori barlangművészet (1969).

Őstársadalom: Az osztálytársadalmak előtti társadalmi formák összefoglaló neve. Gyakorlatilag a régészet (ennek is a korai kultúrákkal foglalkozó ágazatai) foglalkozik kutatásával. A marxizmus klasszikusai által (ám nem következetesen) használt →*őstörténet* elnevezés arra utal, hogy már e közösségeknek is van „történelme”. – Voltaképpen a különböző tudományos iskolák nem értenek egyet abban, melyik periódustól kezdve beszélhetünk a szó szoros értelmében társadalomról, kultúráról, történelemről stb. A legmerészebben archaizáló felfogás szerint már az állatok körében megtaláljuk mindezek előzményeit (pl. a méhek és a hangyák „állama”, „munkavégzése”, „nyelve” stb. jelenségeiben). Más felfogás szerint már a legkorábbi ősemberek körében ismert a társadalom (és a kultúra) jelensége. Ismét mások szerint a kezdeti, biológiai jellegű közösségek csupán a termelés és az osztálytársadalom kibontakozásához vezető intézmények létrejötte során alakulnak át a szó szoros értelmében társadalommá, amelynek már van igazi történelme és igazi kultúrája is. – Antropológiai szempontból az őstársadalom egységei kisebb, ám jól jellemezhető populációk, határozott (genetikai és szomatikus) hagyományozódással. Az etnológia megkülönbözteti a szinte kortársi, még nem osztálytársadalmakat az őstársadalom kategóriájától (→*primitív társadalom*). Ezeknek, ha a fentiek értelmében nincs is saját „történelme” vagy „társadalma”, környezetükben már vannak olyan társadalmak, amelyek ezt a fokot képviselik, és a velük való kölcsönhatás nem lebecsülhető. – E társadalom keretében zajlik le az emberi kultúra minden későbbi értékének kialakulása, éppen

ezért minden olyan társadalomtudományi kutatás, amely ezek eredetével és korai formáival foglalkozik, érinti az őstársadalom témakörét. A nyelv, a társadalmi csoportok (család, közösség, nép stb.), ezek termelő tevékenysége (munka), társadalmi intézményei és ezek elvei alapjai (nevelés, jog) egyaránt vizsgálhatók így. Külön szokás kutatni az →*ősművészet* és az →*ősvallás* kérdéseit, sőt több esetben őstársadalom keretében megtalálható kultúra, illetve a későbbi kultúráknak az őstársadalmak keretében megtalálható előzményei, vagyis maga az *őskultúra* is önálló fogalomként bukkan fel. Hagyományosan a régészet, bizonyos tekintetben az etnológia vizsgálta e kutatási területet, újabban más tudományok (etológia, viselkedés- és fejlődéslélektan, környezetkutatás, szemiotika stb.) is érdeklődnek iránta. Gyakori, hogy egy-egy tudományterület (pl. információelmélet, kommunikációelmélet, modellálás stb.) módszertani okokból terjeszkedik ki az őstársadalom vizsgálatára. Amíg a korábbi kutatás elsősorban európai és közel-keleti leletek alapján dolgozott, az utóbbi évtizedekben megnőtt a távolibb: ázsiai, amerikai leletek száma, ismerünk ausztráliai leleteket is, és különösen a korai afrikai adatok egészen más összefüggésben mutatják az őstársadalom helyi változatainak, az emberiség sokrétű, mégis összefüggő korai életének adatait. A „kortársi” állatok, egyáltalán a kortársi bioszféra és környezet vizsgálata új, konkrétabb és bonyolultabb összefüggésrendszerben látja az őstársadalom életét. – Irodalom: Beöthy L.: A társadalmi fejlődés kezdetei I–II. (1882); E. S. Hartland: Primitive Society (1921); H. Breuil – R. Lantier: Les hommes de la pierre ancienne (1959); M. F. Nyeszturh: Az ember számozása (1960); L. H. Morgan: Az ősi társadalom (1961); K. J. Narr: Urgeschichte der Kultur (1961); C. Lévi-Strauss: La pensée sauvage (1962); W. E. Mühlmann: Homo creator (1962); A. Gehlen: Urmensch und Spätkultur (1964); B. G. Campbell: Human Evolution (1966); F. Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete (1970); Munka és emberré válás. Engels hipotézise ma (1970); J. I. Szemjonov: Hogyan keletkezett az emberiség? (1973); Katona F.: Emberré válás (1974); K. P. Oakley: Man the Tool-maker (1975); A. Gehlen: Az

ember (1976); V. P. Alekszejev: Az emberi rasszok földrajza (1977); Láng J.: Az őstársadalmak (1978); P. Teilhard de Chardin: Az emberi jelenség (1980); Ny. Ny. Csebokszarov – I. A. Csebokszarova: Népek, rasszok, kultúrák (1980); A. F. Anyiszimov: Az ősközösségi társadalom szellemi élete (1981); A művészet ősi formái (1982); T. A. Sebeok: A művészet előzményei (1983); Hermann I.: Az ember ősi ösztönei (1984).

Őstörténet: Az emberi társadalmak történelem előtti szakaszával foglalkozó kutatás megnevezése, vagyis egy tudomány és nem ennek tárgya (az emberiség korai története). Általában a régészet és az antropológia (bizonyos mértékig az etnológia és a történettudomány) foglalkozik a legkorábbi emberi kultúrák vizsgálatával, és ennek következtében a módszerek nem közvetlenül a kutúra vagy a történelem milyenségét érintik. Az →*őstársadalom* ilyen szempontból önmagában is ellentmondásos fogalom, hiszen kérdéses az, mennyiben van már „történelme” e közösségeknek. A különböző fogalmak (pl. a német *Urgeschichte* ‘őstörténet’ és *Vorgeschichte* ‘előtörténelem’, a francia *préhistoire* ‘történelem előtti kor’, az angol *early history* ‘korai történelem’ stb.) is jelzik, hogy e korszak történelemfogalmát tüzetesen kellene megvizsgálni. A kulturális intézmények közül bizonyíthatóan már ekkor ismert az emberi nyelv és a hagyomány, bizonyos hiedelmeket és szokásokat lehet-e már ekkor is vallásnak nevezni, vagy ezek még egy „vallás előtti korszak” termékei. A kulturális diffúzió tényeit illetően (→*elterjedés*) az újabb kutatások sokkal merészebbek, mint korábban. Ugyanakkor a valódi történelem kezdetének tartott termelési eljárások („neolit forradalom”) elterjedését is korábbinak és szélesebb körben ismertnek vélik, mint akár néhány évtizeddel ezelőtt. E szemléletváltozás kultúraelméleti következményeit eddig még nem vonták le a kellő mértékben. – Irodalom: A. Varagnac: *Civilisation traditionnelle et genres de vie* (1948); H. Alimen: *Atlas de préhistoire* (1950); *Historia Mundi*, I. (1952); H. Kühn: *Das Erwachen der Menschheit* (1954); H. Kühn: *Der Aufstieg der Menschheit* (1955); G. Childe: *A civilizáció bölcsője* (1959); His-

tory of Mankind, I. köt. (1963); S. Piggott: Ancient Europe (1965); G. Smolla: Epochen der menschlichen Frühzeit (1967); Világtörténet, I. (1967); G. H. R. von Koenigswald: Az ember története (1968); A. Montagu: Man. His First Two Million Years (1969); S. Moscovici: La société contre nature (1972); S. Moscovici: Hommes domestiques et hommes sauvages (1974); Ágh A.: Az őstörténet aktualitása (1973); C. Renfrew: Before Civilization (1973); B. F. Porsnyev: O nacsale cselovecseszkov isztorii (1974); Handbuch der Urgeschichte, I–II. (1975); G. Clark: A világ őstörténete (1976); Kiszely I.: A Föld népei, I–II. (1979–1984); Az ázsiai termelési mód a történelemben (1982).

Ősvallás: A vallás előzményei, illetve legkorábbi formái az →*őstársadalom* keretében. A vallástörténet, régészet, etnológia, pszichológia és sok más tudomány foglalkozott azzal a kérdéssel, milyen társadalomtörténeti korszaktól kezdve számolhatunk a →*vallás* meglétével. A különböző vallási rendszerek képviselői szerint az ősvallás minden emberi társadalom kezdetén megtalálható. Különösen az →*etnológia* ún. bécsi iskolája (más néven kultúrkör-elmélet) hangsúlyozta, hogy az ún. „ősmoetheizmus” csökevényei minden nép körében, előzményei pedig akár az állatvilágban is megtalálhatók. Különösmód a jezsuiták irányította iskola ennek ellenére a monotheista ősvallás meglétét az őskinyilatkoztatással magyarázta. – Ami a rítusokat, különösen a temetkezési rítusokat illeti, igen régóta és széles körben ismertek olyan leletek, amelyek különös szokásokkal, ezek meg sajátos hiedelmekkel magyarázhatók (halottak befestése, megkötözése, meggyilkoltak eltemetése, jelvények, egyáltalán a temetés és a temetők megléte). Az →*ősművészet* ránk maradt alkotásai (illetve, amit ennek szokás tekinteni), rajzok, karcolások, festmények, többé-kevésbé alakított plasztikai formák ilyen háttérrel is értelmezhetők, mivel eddig nem sikerült csupán gyakorlati okokkal indokolni meglétüket. Kérdés viszont az, mennyiben értelmezhető mindez egy korai vallás, vagy csak hiedelmek, rítusok, mágia, vagy éppen a későbbi tudományos és filozófiai gondolkodás első megnyilvánulásaként. Ha, amint a

marxista valláskutatás némely ágazata feltételezi, a társadalmak korai szakaszán ismert egy vallás előtti korszak, ennek megnevezése és jellemzése további kutatási probléma. – A primitív vallások kutatói rendszerint rámutattak arra az igen bonyolult szellemi háttérre (a mítoszok rendszerétől a társadalomszervezet és a rítusok összefüggéséig), amely az egyszerűnek tekintett népek körében is megfigyelhető. Ezért is a szokásosnál összetettebbnek tekinthetjük az ősvallás tényeit. Noha ezek társadalomtipológiai jellemzése azonos lehet, igen sok helyi eltérést kell feltételeznünk, és minden tradicionalizmus ellenére is számolnunk kell azzal, hogy a szabályozatlan hagyomány következtében időről időre e jelenségek módosulnak is. A szó szoros értelmében vett kultusz helyek vagy a vallás céjaira specializálódott társadalmi szerepek (pap, varázsló stb.) azonban nem mutathatók ki. – Régóta vizsgálták, hogy a praktikus és elméleti ismeretek (pl. időjárás-ismeret, számolás, a zene kezdetei, a megnevezés szokásai, a nemzetségek és egyéb társadalmi egységek összekapcsolásának gyakorlata stb.) mennyiben függenek össze az ősvallás meglétével. Ma úgy látjuk, hogy a praktikus, teoretikus, társadalomszervező és religiózus vonások egymás mellett találhatóak, kölcsönösen befolyásolják egymást. Néhány közkeletű fogalom (pl. totemizmus, tabu, ám akár a mítosz és a rítus is) azonban inkább a mi leírásaink tudományos fogalomkészletéhez, mint az ősvallás jelenségeinek objektív tényei közé sorolható. Az ősvallás előzményeiről ma szinte semmit sem tudunk, az újabban rendkívül megélenkült összehasonlító biológiai és etológiai kutatások ellenére sem. – Minthogy az ősvallás kutatása nemcsak a vallás, hanem az ateizmus, a tudományos gondolkodás, az erkölcs és a szokások keletkezésével is foglalkozik, természetesen, hogy igazán sokféle tudományos irányzat található e területen. Az összehasonlító vallástudomány és a vallástörténet érdeklődése a 19. században fordult az ősvallás felé. A különböző pszichológiai iskolák közül előbb az ún. néplélektan, majd a különböző mélylélektani irányzatok, később a fejlődéslelektan képviselői vizsgálták az ősvallás kérdéseit. A szociológiai irányzatok közül már a francia szociológia klasszikusai (E. Durkheim, M.

Mauss és mások) felismerték e téma fontosságát, eredményeiket az etnológia szinte minden kutatója felhasználta. A két világháború között bontakozott ki a vallásfenomenológiai megközelítés, amely főként a rítusok és mítoszok kutatását segítette elő. Ugyanekkor a társadalmi ilhetettségű marxista kutatás kifejezetten ateista és polémikus jellegű volt. Az utóbbi évtizedekben objektívabb, a vallás történetiségét pontosabban értelmező vélemények terjedtek el. Az etnológiából indult ki a strukturalista módszer, amelyet később a szimbolikus antropológia megközelítésmódja váltott fel. A magyarországi kutatások körében a fontos művek és irányzatok kölcsönöztek. Önálló magyar elgondolások nem formálódtak meg. Lukács György és tanítványai a társadalmi tudat egészének geneziséét vizsgálva foglalkoztak e témakörrel, mások vallástudományi részletkérdések, vallástörténeti megközelítések példáit nyújtják. Ismert a fenomenológiai és szociológiai szemlélet is. – (→*vallástudomány*) – Irodalom: Encyclopaedia of Religion and Ethics (1908–1926); A. Lang: The Making of Religion (1909); L. Lévy-Bruhl: Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures (1910); W. Schmidt – W. Koppers: Der Ursprung der Gottesidee, I–XII. (1912–1955); L. Lévy-Bruhl: La mentalité primitive (1922); K. Th. Preuss: Die geistige Kultur der Naturvölker (1923); H. Gunkel – L. Zschamack: Die Religion in Geschichte und Gegenwart (1927-1932); L. Lévy-Bruhl: L'âme primitive (1927); G. van der Leeuw: La structure de la mentalité primitive (1928); A. Bertholet: Wörterbuch der Religionen (1952); J. Maringer: Vorgeschichtliche Religion (1956); Die Religion in Geschichte und Gegenwart (1957); V. F. Zibkovec: Doreligioznaja epoha (1959); Trencsényi-Waldapfel I.: Vallástörténeti tanulmányok (1960); A. Donini: Korok, vallások, istenek (1961); P. Schebesta: Ursprung der Religion (1961); A. D. Szuhov: Szocialnije i gnoszeologicseskije kornji religii (1961); E. O. James: Prehistoric Religion (1962); F. Gözl: Der primitive Mensch und seine Religion (1963); M. Eliade: Traité d'histoire des religions (1964); Sz. A. Tokarjev: Rannie formi religii (1964); J. G. Frazer: A aranyág (1965); Sz. A. Tokarjev: Vallás és történelem (1966); J. Levada: A vallás tár-

sadalmi természete (1969); Pais I.: Bevezetés a vallástörténetbe és a valláskritikába (1973); Murányi M.: Vallás és illúziók (1974); Z. J. Czarnecki: A marxista vallásméлет genezise (1975); É. Durkheim: A társadalmi tények magyarázatához (1978); W. G. Sumner: Népszokások (1978); Láng J.: A mitológia kezdetei (1979); Mifi narodov mira. I–II. (1980–1982); Hahn I.: Hitvilág és történelem (1982).

összehasonlító folklorisztika: A \rightarrow *folklorok* összehasonlító vizsgálata, amely használja az összehasonlító irodalomtudomány, a kultúrákutató és a művelődésméлет, valamint az \rightarrow *összehasonlító néprajz(tudomány)* eredményeit és módszereit. Az egyes jelenségek egyezései között megkülönbözteti az átadás és átvétel, általánosabb értelemben az \rightarrow *elterjedés* révén kialakult ún. genetikusan egyezései; valamint a hasonló társadalmi fejlődés miatt kialakult, egymással közvetlenül kapcsolatba nem vonható tények közti ún. tipológiai egyezés megnyilvánulásait. Az összehasonlítás kiterjedhet az egyes elemekre (pl. motívumok), egész művekre vagy azok összetevőire (téma, típus), egyes műfajokra, ezek formai vonásaira (pl. énekes mese, bábjáték stb.), sőt ezek rendszerére (műfajhierarchia), stílusokra és művészi módszerekre, valamint ezek fejlődési mintáira. Ilyen módon a folklór minden jelensége vizsgálható összehasonlító szempontból is. Különösen a hiedelmek és szokások vizsgálata során az összehasonlító vallástudomány módszereit is messzemenően figyelembe veszi. – Irodalom: Tanulmányok az összehasonlító irodalomtörténet köréből I–II. (1962); U. Weisstein: Einführung in die vergleichende Literaturwissenschaft (1968); M. F. Guyard: La littérature comparée (1969); J. Hrabák: Literární komparatistika (1976); D. Ďurisín: Összehasonlító irodalomkutatás (1977); Lengyel B.: Összehasonlító irodalomtörténeti szöveggyűjtemény (1977); K. Horálek: Folklór a světová literatura (1979).

összehasonlító néprajz(tudomány): A népek összehasonlító vizsgálata. Felhasználja az összehasonlító kultúrákutató, történet-

tudomány és filológia módszereit, sajátosan etnológiai, majd néprajzi kutatási eljárása a →*kultúraközi kutatás*. Szorosabb értelemben a folklorisztikán belül a komparatiztika módszereit szokás alkalmazni, főként az →*elterjedés* kérdéseinek vizsgálatában. (→*etnológia, néprajz, antropológia*.) – Irodalom: W. H. Goodenough: Description and Comparison in Cultural Anthropology (1970); A. Taylor: Comparative Studies in Folklore. Asia – Europe – America (1972); W. Anderson: Kleinere Arbeiten zur Volkskunde (1973); G. Śarana: The Methodolgy of Anthropological Comparisons (1975).

összehasonlító vallástudomány: A különböző kultúrák, népek és korok vallásainak egybevetésével foglalkozó társadalomtudomány. A teológiától illetve a hittérítéstől a primitív vallás (és az ősvallás) megismerésekor vált el. Története során kialakult az egyes vallásokhoz tartozó, azokra vonatkozóan apologetikus változata éppúgy, mint filozófiai, etnológiai, filológiai, pszichológiai, fenomenológiai, ateista irányzata. A marxizmus klasszikusai társadalmi-történeti összehasonlítással vizsgálták a vallásokat. – Magyarországon az általában ismert összehasonlító vallástudományi irányzatokon kívül a magyar és finnugor vallástörténet sajátos témakörei is ide tartoznak. Noha lehetséges lenne ilyen kutatás is, összehasonlító teológiai, vallásszociológiai és néhány hasonló kérdéskört nálunk nem kutatnak. – Irodalom: Szimonidesz L.: A világ vallásai (1928); Kühár F.: Egyetemes vallástörténet I-II. (1936); Nyéki K.: Vallás és faj (1941); S. Mowinckel: Religion und Kultus (1963); A. C. Bouquet: Comparative Religion (1962); P. Tillich: Religionsphilosophie (1962); J. Wach: Vergleichende Religionsforschung (1962); M. Eliade: Traité d'histoire des religions (1964); J. de Vries: The Study of Religion (1967); Jóri J.: A vallás kialakulásának kezdetei (1970); Gece G.: Vallástörténeti kislexikon (1973); C. Scott Littleton: The New Comparative Mythology (1973); J. Sharpe: Comparative Religion. A History (1975); M. Eliade: Histoire des croyances et les idées religieuses, I–III. (1976–1983); Előd I.: Vallásosság és vallás (1977); Diószegi V.: Az ősi magyar hitvilág (1978); M. Weber: A protestáns etika és a

kapitalizmus szelleme (1982); Szántó K.: A katolikus egyház története I–II. (1983–1985); V. V. Ivanov: Nyelv, mítosz, kultúra (1984).

primitivizmus: Az etnológia és esztétika fogalma, a →*primitív kultúra*, főként a →*primitív művészet* alkotásainak átvétele a hivatásos művészetbe. A →*folklorizmus* jelenségeihez igen közel áll, társadalomtörténetileg azonban ettől függetlenül alakult ki, leginkább a XX. századi modernista művészeti törekvések keretében; és nem ismerjük közvetlen társadalom-formáló célkitűzéseit sem. Mint-hogy a →*primitív társadalom* igen távol áll a modern európai társadalmaktól, voltaképpen csak esztétikai törekvés, amely a leghatározottabban a képzőművészet és zene, némileg halványabban az irodalom keretében található meg. Épít a korábbi →*orientalizmus* és →*egzotizmus* művészeti eredményeire is. – A harmadik világban a gyarmatosítás felszámolása után a saját nemzeti kultúra kialakításában is szerepet kaptak hasonló törekvések. Bizonyos fokig ugyanilyen jelenségek figyelhetők meg a primitív művészet alkotásainak „etnikus művészet” vagy „turistaművészet” formájában való mai kiadásában is. – Irodalom: R. Goldwater: Primitivism in Modern Art (1967); D. Biebuyck: Tradition and Creativity in Tribal Art (1969); M. Bell: Primitivism (1972); Voigt V.: A folklór esztétikájához (1973); Ch. Wentinck: Moderne und primitive Kunst (1974); N. H. H. Graburn: Ethnic and Tourist Arts (1976); Primitiv i jevo meszto v hudozsesztvennoj kulture Novovo I Novejsevo vremenji (1983).

primitív kultúra: Megszokott, ám nem pontos megnevezéssel a →*primitív társadalom* keretében, a maga teljességében kialakuló kultúra (vagyis mind az anyagi, mind a szellemi, mind a szociális kultúra). Általában külön csak a →*primitív vallás* jelenségeit szokás tárgyalni, és itt említik a vallásetnológia több általános fogalmát (totemizmus, mágia, tabu stb.). Az a kísérlet, hogy a „primitív mentalitás” fogalmában általános jellemzőjét adják, voltaképpen nem sikerült. A primitív kultúra keretében a későbbi és fejlettebb

kultúráknak mind racionális, mind irracionális elemeihez megtalálják a maguk párhuzamait. Különösen jól látható ez az ókori kultúrák esetében, amelyek kezdeteit kevés különbözteti meg a primitív kultúráktól. (→*kultúra*) – Irodalom: Ch. Letourneau: L'évolution littéraire dans les diverses races humaines (1894); F. M. Cornford: From Religion to Philosophy (1912); R. Thurnwald: Die Psychologie des primitiven Menschen (1922); Braun S.: A primitív kultúra (1924); E. R. Dodds: The Greeks and the Irrational (1951); R. Piddington: The Science of Primitive Cultures (1957); C. M. Bowra: Primitive Song (1963); J. P. Vernant: Mythe et pensée chez les Grecs 1–2. (1971); G. Thomson: Az első filozófusok (1975); M. Eliade: Histoire des croyances et des idées religieuses I. (1976).

primitív művészet: A művészet megnyilvánulásainak összessége a →*primitív társadalmak* körében. Szoros összefüggésben áll e társadalmak szokásaival, hiedelmeivel, sőt munkavégzésével és társadalomszerkezetével is (az ún. →*szinkretizmus* keretében), ezért vizsgálata elválaszthatatlan a →*primitív kultúra* egészének kutatásától. – Egyenként is különböző és sajátos módon kialakult stílusok jellemzik, amelyeknek még a történetiségéről is van némi ismeretünk. Legismertebb megnyilvánulásai a maszkok, az elődök és ősök kultuszával is kapcsolatos totemisztikus művészeti alkotások. A szentélyeknek és templomoknak csak előzményeit ismerjük, a művészi formákat is képviselő temetkezés nem általános. Igen gyakori a test díszítése, öltözetek és jelvények használata. A gyakorlatban is használt eszközöket (ritkábban ezek rituális vagy szimbolikus utánzásait) azonban szinte mindig díszítik, és ezek egyszerűen az adott közösség egészének kifejezései is. A művészi hivatás ritkán önálló társadalmi funkció, a bonyolultabb technikát igénylő alkotások előállítói (kovácsok, fegyverkovácsok, fazekasok, szövők stb.) azonban megkülönböztetett jelentőséggel bírnak, mesterségbeli tudásuk és stílusérzékük is hagyományozódik. – A zene és tánc, valamint a szóbeli műfajok esetében szinte teljesen hasonló jellemvonások ismertek. – (→*ősművészet, népművészet, művé-*

szej) – Irodalom: Voigt V.: A folklór esztétikájához (1972); Bodrogi T.: Törzsi művészet. I–II. (1981).

primitív társadalom: Az etnológia egyik alapfogalma; olyan társadalmak megnevezése, amelyek nem érték el az osztálytársadalmak fejlettségi fokát. Történetileg ilyen jellegű az →*őstársadalom* is, pontosabb értelemben azonban ekkor még nincsenek osztálytársadalmak, míg a primitív társadalom később már osztálytársadalmak között él. Megbízható adatokkal életükről csak az utóbbi évszázadokból rendelkezünk, és e korszakban gyors változások figyelhetők meg, amely azonban rendszerint nem önálló fejlődés, hanem a gyarmatosítástól és kulturális imperializmustól befolyásolt →*kultúráváltás*. – Az elnevezés arra utal, hogy e társadalmak elsődlegesek, kezdetlegesek. Ez azonban közvetlenül nem igazolható. Noha az osztálytársadalmak történelmének megfelelő történelmük nincs, kialakulásuk és továbbélésük igen hosszú időt ölel fel. Nagyságuk szerint különböző, általában viszonylag kisebb populációs egységekből áll, ezek azonban nagyobb területen is szétszóródhatnak. Nyelvük általában lokális egységekre tagolódik, amelyek még a nyelvjárásoknál is korábbi fokot képviselnek. Művészetük és általában szellemi kultúrájuk a véltnél gazdagabb, szociális kultúrájukra is jellemző a bonyolultság, amely nem azonos a fejlettséggel, hanem az egyazon társadalmi szinten megvalósuló tagolódásként jellemezhető. Ám Lévy-Bruhl ún. *primitív mentalitás* fogalma, amely szerint a primitív társadalom keretei között egy prelogikus gondolkodásforma az általános, aligha igazolható. – Kultúrájuk elemeit átveszi a →*primitivizmus* keretében az osztálytársadalmak kultúrája (általában művészete) is. – A primitív társadalom pejoratív értelmű megnevezését többféle módon kísérelték meg elkerülni. Az „írásnélküli” megnevezés nem elég pontos, ezenkívül csupán egyetlen kommunikációs vonást hangsúlyoz. A „természeti nép” elnevezés önellentmondás, mivel minden nép és kultúra nemcsak természeti, hanem társadalmi jelenség is. A múltban ismert volt a „vad” meghatározás is, amelynek származékai (pl. a francia *savage*, ‘vad’) terminusként ma is

felbukkannak. Néhány más megoldás (iparosodás előtti népek, civilizáció előtti népek, egyszerűbb népek stb.) hasonlóan nehézkes és nem is alkalmazták széles körben. A primitív társadalom önmagában is különböző fejlődési fokozatokat képvisel, helyi változatai is jelentősek. Ezek tüzetes vizsgálatával az egyes társadalmi intézmények (család, nemzetség, törzs, állam stb.) konkrét kutatói foglalkoznak. – Irodalom: Ratzel F.: A Föld és az ember (1887); L. T. Hobhouse – G. C. Wheeler – M. Ginsberg: The Material Culture and Social Institutions of the Simpler Peoples (1915); E. O. James: Primitive Ritual and Belief (1917); H. Lowie: Primitive Society (1921); L. Lévy-Bruhl: La Mentalité primitive (1922); C. Lévi-Strauss: Les structures élémentaires de la parenté (1949); G. P. Murdock: Social Structure (1949); R. Firth: Elements of Social Organization (1951); E. E. Evans-Pritchard: The Institutions of Primitive Society (1954); J. Lips: A dolgok eredete (1962); L. Mair: Primitive government (1962); F. Boas: Népek, nyelvek, kultúrák (1975); Néprajzi szöveggyűjtemény I. (1982).

primitív vallás: A vallás megnyilvánulási formái a *primitív társadalmak* körében. Gyakorlatilag a társadalmi tudat olyan jelenségei tartoznak ide, amelyeket az osztálytársadalmakban a valláshoz sorolunk: szokások, mítoszok, rítusok, ünnepek, szentélyek, varázslók, papok, gyógyítás, a művészet bizonyos korai formái stb. Leírását a felfedezések úti beszámolóí rögzítik, majd Lafitau és de Brosses révén az összehasonlító vallástudomány is a primitív vallás ismeretéből fejlődött ki. A XIX. században történeti és régészeti ismeretek halmozódtak fel, megjelenik a pszichológiai, majd az etnológiai kutatás (Frazer a mágia, Malinowski a funkcionalista valláskutatás terén). Világméretű áttekintését előbb az ún. bécsi iskola adta (W. Schmidt és munkatársai). A fenomenológiai módszerű kutatás csak áttételesen, vallástörténeté változtatva foglalkozott vele (M. Eliade). A strukturalista etnológia (C. Lévi-Strauss) elsősorban e jelenséggel foglalkozott. A marxista kutatás elsősorban Szibéria népeit vizsgálta e szempontból; és újabban kiterjesztette érdeklődési körét szinte az egész világra, utalva a mai vallások

imperialista vonásaira is. Az utóbbi nemzedékek sokat kutatták a felszabadító mozgalmak és a legtöbbször messianisztikus vallások összefüggéseit. A mai primitív vallás sok területen kapcsolatban áll a primitív népek körében elterjedt hivatalos vallások (kereszténység, mohamedanizmus stb.) helyi változataival, újabban pedig áltudományos csoportok (pl. spiritizmus, szcientizmus) tevékenységével. – Irodalom: E. von Hartmann: *Das religiöse Bewusstsein der Menschheit im Stufengang seiner Entwicklung* (1906); M. P. Nilsson: *Primitive Religion* (1911); E. S. Hartland: *Ritual and Belief. Studies in the History of Religion* (1914); F. Graebner: *Das Weltbild der Primitiven* (1924); R. H. Lowie: *Primitive Religion* (1924); P. Radin: *Primitive Man as Philosopher* (1927); H. Bergson: *Les deux sources de la morale et de la religion* (1932); P. Radin: *Primitive Religion* (1937); F. Boas: *The Mind of Primitive Man* (1938); E. de Martino: *Il mondo magico* (1948); J. Campbell: *The Hero with a Thousand Faces* (1949); G. Mensching: *Vergleichende Religionswissenschaft* (1949); W. J. Goode: *Religion among the Primitives* (1951); A. E. Jensen: *Mythos und Kult bei Naturvölkern* (1951); Ákos K.: *A természeti vallások* (1953); F. Heiler: *Erscheinungsformen und Wesen der Religion* (1961); E. Norbeck: *Religion in Primitive Society* (1961); E. Neumann: *The Great Mother* (1963); C. Lévi-Strauss: *Mythologiques, I–IV.* (1964-1971); E. E. Evans-Pritchard: *Theories of Primitive Religion* (1965); E. Leach: *The Structural Study of Myth and Totemism* (1967); Hahn I.: *Istenek és népek* (1968); M. Douglas: *Natural Symbols* (1970); V. Lanternari: *Gyarmatosítás és vallási szabadságmozgalmak* (1972); B. Malinowski: *Baloma* (1972); Lukács J.: *Istenek útjai* (1973); Láng J.: *Lélek és isten* (1974); Pais I.: *Ember és vallás* (1975); Kerényi K.: *Görög mitológia* (1977); J. J. Bachofen: *A mítosz és az ősi társadalom* (1978); O. M. Frejdenberg: *Mif i lityeratura drevnosztyi* (1978); C. Lévi-Strauss: *La voie des masques* (1979); Róheim G.: *A bűvös tükör* (1984).

rítus: Kultikus szokás, a vallásetnológia alapfogalma. Általában egy ünnep vagy egy mágikus cselekvés következetesen megvaló-

sítandó cselekménye. Gazdag szöveganyaga ismert (rítusszövegek), amelyekhez cselekmények, tánc, zene, képzőművészeti jellegű ábrázolások is kapcsolódnak. Sok esetben a mítosz megjelenítése és az ünnep nélkülözhetetlen velejárója. Az ún. *átmeneti rítusok* egy emberi állapotból vagy korcsoportból a másikba való átmenethez kapcsolódnak (így értelmzik a születést, halált, avatást stb.). – A tételes vallások körében igen széles területen alkalmazott és szabályozott jelenség, nagy művelődéstörténeti háttérrel (pl. liturgia, istentisztelet, temetés stb.). Ismertek „világi” rítusok is (pl. koronázás, sportversenyek és ezek díjazása, ünnepségek és kongresszusok formaságai), ezeket a különböző kutúrák egymástól is átveszik. – Irodalom: A. Van Gennepe: *Rites des passages* (1909); P. Sartori: *Sitte und Brauch* (1910); E. O. James: *Seasonal Feasts and Festivals* (1961); Dömötör T.: *Naptári ünnepek – népi színjátszás* (1964); V. Turner: *The Ritual Process* (1969); I. Cazeneuve: *Sociologie du rite* (1971); *The Interpretation of Ritual – Essays in Honor of A. I. Richards* (1972); *La cérémonie* (Traverses, 1981/21–22); *Celebration: A World of Art and Ritual* (1982); V. V. Ivanov: *Nyelv, mítosz, kultúra* (1984); A. Leroi-Gourhan: *Az őstörténet kultuszai* (1985).

szájhagyomány: A folklorisztika, etnológia, újabban a történettudomány fogalma a nem írásos hagyomány megnevezésére (→ *hagyomány*). Ez általában az írásbeliséget nem ismerő kultúrákban közkeletű (→ *szóbeliség*), megtalálható azonban az írásos kultúrák keretében is, mégpedig nem csupán a nép körében. Legfontosabb vonása nem is az írásbeliség korlátozott volta, hanem az a tény, hogy a → *kultúra* legfontosabb elemeinek hagyományozása történik ilyen módon. – Irodalom: *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Szerk: Voigt V. (1974); *Les langues sans tradition écrite* (1974).

szellemi kultúra: Egy társadalomban az anyagi javak rendszerén kívüli kulturális javak összessége, voltaképpen az → *anyagi kultúra* fogalmának kiegészítő párja. A néprajz fogalomkészletébe

vonatkozik, pontosabban ezen belül nagyjából a →*folklor* jelenségei tartoznak ide. Ezek társadalomtudományi meghatározása szerint az osztálytársadalmak körében az alávett osztályok teljes társadalmi tudata sorolható ide, vagyis a művészetek keretén belül a népköltészet, népzene, néptánc, népművészet; ezenkívül a népi hiedelmek és vallásosság, szokások és rítusok, a köznapi tudat és a fejlettebb tudattípusok, a filozófia és az ideológiák, a jog és egyéb tudatformák. Bizonyos intézmények (pl. az oktatás intézményei) is szoros kapcsolatban állnak vele. A kommunikáció formái (legkivált a nyelv) egy oldalról ide értendők, másrészt, mint az „alap” (és nemcsak a „felépítmény”) részei, egyszersmind előfeltételei is bármilyen szellemi kultúra létrejöttének és fennmaradásának. Pontosabban társadalomtörténeti ill. társadalomnéprajzi szempontból a →*szociális kultúra* is önálló jelenség, amelyben a szellemi kultúra fennmaradását szolgáló számos intézmény és norma kap helyet, így pl. a jog, a művészetek stb. elképzelhetetlenek ilyenek nélkül, vagyis a szellemi kultúra ilyen részeinek intézményei már a szorosabb értelemben vett fogalmon kívül találhatók meg. – Az etnológia keretében a fogalmat ritkábban használják, jóllehet az ide tartozó jelenségek (vagy ezek előzményei, párhuzamai a primitív népek körében) is jól ismertek. Filozófiai és kultúraelméleti szempontból a szellemi kultúra meghatározása igen nehéz, azonkívül kidolgozatlan. Maga a „szellem” szó a német filozófiából származik (*Geist*), ahova a teológiából került. Mai értelmében leginkább a „szellemtudományok” (*Geisteswissenschaften*) fogalmkörével magyarázható. A francia kutatás is ismeri a „szellemi” (*spirituel*) jelzőt, ezt azonban racionalista módon fogja fel. – Irodalom: K. Th. Preuss: *Die geistige Kultur der Naturvölker* (1914); W. Dilthey: *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (1922); L. Lévy-Bruhl: *L'âme primitive* (1927); L. Brunschvicg: *Introduction à la vie de l'esprit* (1932); N. Hartmann: *Das Problem des geistigen Seins* (1933); L. Schmidt: *Die Volkskunde als Geisteswissenschaft* (1947); A. Gehlen: *Die Seele im technischen Zeitalter* (1960); C. A. Schmitz: *Kultur* (1963); A. L. Kroeber – Clyde Kluckhohn: *Culture* (1963); *Enzyklopädie der*

geisteswissenschaftlichen Arbeitsmethoden (1969); W. Dilthey: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban (1974); Lukács Gy.: A társadalmi lét ontológiájához. I–III. (1976).

szemiotika, jeltudomány: A jelezés folyamatával és a jelekkel foglalkozó tudomány, amely évszázados előzmények után csak a legutóbbi időben vált önállóvá. Újszerű és interdiszciplináris tudomány lévén, még most is egyre nő az érdeklődés iránta, új meg új területeken próbálják ki sajátos eljárásait. A nagyon sokfelé elágazó tudomány összefogott történetét még nem írták meg. Th. A. Sebeok áttekintése amerikai nézőpontból, E. Walther inkább európai és filozófiatörténeti szempontból indult ki, R. Firth csak a szimbólumvizsgálat tudománytörténetébe ad bepillantást. V. V. Ivanov szovjet szemiotika-története saját tematikus kutatásainak összegzése, Voigt Vilmos a társadalmi szemiotika alapfogalmait adja tudománytörténeti áttekintés kíséretében. A nemzetközi szemiotika bibliográfiáját előbb az olasz *Versus* folyóirat kísérte meg összegezni, majd A. Eschbach és W. Rader próbálja folyamatosan közreadni. – A szemiotika általában a strukturalizmus korszakát és eljárásait követte, de azzal nem azonos. Mégis, kialakulását tekintve a strukturalista nyelvtudomány, irodalomtudomány és néprajztudomány összegezései adnak valami tájékoztatást. Az etnográfiai szemantikáról B. N. Colby, a strukturalista folklorisztikáról Voigt, a strukturalista „kulturális antropológiáról” P. Maranda adott áttekintést. 1973-tól a *Semiotica* c. folyóirat hasábjain nemzetközi összefoglalások jelennek meg a különböző országok strukturalista vizsgálatairól. Ezek már felölelik a szemiotikai munkákat is. A kultúra speciálisan szemiotikai vizsgálatának azonban nincs kézikönyve, bibliográfiai áttekintése. – Anélkül, hogy megkísérelnénk a kultúra egészének meghatározását, pusztán jeltudományi szempontból abból kell kiindulnunk, hogy a kultúra különböző jelrendszereket épít ki és használ fel. A kultúra szemiotikájának tág értelmezése abból áll, hogy mindazokat a jelrendszereket elemezzük, amelyek egy vagy több kultúrában megtalálhatók. – Itt az elemzés módja kettős: egyrészt szemiotikai magyarázatot adunk, a

kultúra különböző jelenségeihez, másrészt a különböző jelrendszereket a kultúra szempontjából értelmezzük. Így pl. nem nevezhetjük automatikusan kultúraszemiotikai jellegűnek mindazokat a tanulmányokat, amelyek az írás jelenségeivel foglalkoznak; azokat viszont igen, amelyek ennek kulturális vonatkozásait vizsgálják. – A tág értelemben vett szemiotika főbb területei a következők: a természetes nyelv, ezzel kapcsolatban a paralingvisztikai jelenségek, a nyelvi kifejezést szolgáló eszközök (pl. az írásrendszerek). E nagyon gazdag területről ugyan nem készült szemiotikai kézikönyv, a *Current Trends in Linguistics* 12. kötetében „Linguistics and Adjacent Arts and Sciences” címmel Sebeok szerkesztésében a legtöbb ilyen területről van áttekintés. Külön foglalkozott a kutatás az ún. beszéd-szurrogátumokkal, mint a dob-nyelv, füst-nyelv és egyéb nem-verbális nyelvek. Sebeok és Umiker erre vonatkozó antológiája a klasszikus leírásoktól egészen a mai elemzéseig terjed. A jelnyelvek leírásai közül D. G. Mallery az észak-amerikai indiánok jelnyelvéről szóló 1881-es monográfiájának új kiadása jelentős (mivel ebben összehasonlító szempontok is szóba jöttek). Igen sok összegezés foglalkozik a süketnémák jelvilágával. W. Stokoe amerikai kézikönyve nyelvészeti kitenkítésű. B. Tervoort a vizuális kommunikáció kérdéseit veti fel. A különböző kultúrákban a jelvények és szimbólumok közel állhatnak a természetes jelekhez. Ezeket inkább népszerűsítő, mint elvi összegezők tárgyalják, a legutóbbi egyik ilyen könyv A. de Vriesé: *A nem-nyelvi viselkedés* c. újabban széleskörű áttekintéseket kapott. Különösen amerikai kutatók foglalkoztak az érzelem kifejezésével, a testmozgások vizsgálatával, általában a kinetika néven ismert témakörrel. A gesztusok vizsgálata terén megindultak az első összehasonlító vizsgálatok, és történeti munkák alapján P. Bouissac foglalkozott a gesztusok és mozdulatok általános leírásának kérdéseivel. E téren különösen a beszédkifejező mozdulatok, a zenei hangokat jelölő kezmozdulatok, a pantomim mozdulatok, táncmozdulatok vizsgálata kíván meg külön figyelmet. E kutatási területeken az utóbbi években mindenütt értékes részlet-tanulmányok jelentek meg. Összegező érvényű és kulturális össze-

függésekre is kitér P. Ekman és munkatársainak monográfiája az arckifejezések Darwin utáni kutatástörténetéről. I. Eibl-Eibesfeldt az emberi viselkedés kulturális mintáit vezeti vissza egészen az állatvilágig. A nyelvnél általánosabb jellegű kategória a *kommunikáció*, amelyet szintén felfoghatunk jelrendszernek. Ez esetben a különböző kommunikációs rendszerek mintegy a nyelv analógiájára képzelhetők el. Ilyen értelemben lehet foglalkozni pl. a tánc „nyelvével” és a tánc szemiotikájával. A természetes nyelvre épülő rendszerek közül a legjobban vizsgált a nyelvi szöveg. Ezt újabban a szövegtan részletesen elemezte, sőt a szövegek tipológiáját is felvázolta. A különböző szövegek között a folklorisztikai és tradicionális jellegűeket korábban típusok és motívumok, ma inkább műfajok és az előadásmód szerint rendszerezik. A folklorisztikában összegező művek készültek a műfajelmélet, a beszédtan, a beszédetnográfia, valamint a performansia és a kommunikáció szempontjából. A folkloristák is foglalkoztak a narratív struktúrák kutatásával, jól lehet újabban ez a kutatási terület jóval túlnőtt a folklorisztikán, és a narratív formák vizsgálatát mára az irodalomtudomány majd minden területén alkalmazzák. A szerzők a folklorisztikai módszerekből – legtöbbször V. J. Propp morfológiájából és C. Lévi-Strauss programadó mítoszelmzéséből, ill. az indián mítoszokról adott összegezéséből indulnak ki. A. J. Greimas szemantikai vizsgálatot ad, E. Dorfmann a középkori epikát elemzi. J. Kristeva az irodalmi szövegek általában vet szemiotikai analízisét képzelel el így. Tz. Todorov az újkori epikus formák (novella) vizsgálatát vázolja hasonló módon. T. A. van Dijk szöveggrammatikát épít fel ennek alapján, C. Bremond a „récit” általános elbeszélésmintáit tárgyalja. R. Champigny szövegantológiát, G. Prince egyszerű és összetett szövegek leírását adja e módon. Különösen nyilvánvaló a narratív formák proppianus kiindulású vizsgálata a folklorisztikában. A. Dundes indián mese-felépítés-kutatása, E. M. Meletyinszkij és tanítványainak tanulmányai, francia kutatók és E. K. Köngäs és P. Maranda tanulmányai, dán szövegsemiotikusok munkái egyaránt ezt a módszert követik. Szovjet kutatók legutóbb részletesen foglalkoztak a strukturális műfajvizsgálat további lehe-

tősegeivel, és ilyen korábbi tanulmányaik majd angolul is hozzáférhetőkké váltak. Főleg amerikai és francia kutatók más folklór műfajokra is kiterjesztették az ilyen módszerű kutatást. Amint azt a nemzetközi folklorisztika is rögzítette, a narratív folklór kutatásának ez a módszere világszerte ismertté vált. A néhány évvel ezelőtti értetlen kritikát felváltotta a folklorisztikában kidolgozott megoldások általános használata és elismerése. A közmondás és rokon műfajok kutatásában G. L. Permjakov úttörő kezdeményezése, majd a klisé-elméletről adott monografikus feldolgozása hozott lényegesen újat. Inkább irodalomelméleti módszerekkel dolgozott Kanyó Zoltán, és utóbb megtörtént ennek az irányzatnak az áttekintése is, A. Krikmann és Voigt révén. Elkészült egy szovjet antológia, amely a szóláshoz hasonló folklór műfajok strukturális szemiotikai elemzését adta. – Bizonyos fokig a természetes nyelv analógiájaként lehet felépíteni néhány más rendszer vizsgálatát is. A legközvetlenebb a kapcsolat az elődás jellegű kommunikációs rendszerekkel. A zene-szemiotika voltaképpen csak legújában bontakozott ki, áttekintését J. J. Nattiez kézikönyve nemzetközi szinten mutatta be. A finn E. Tarasti munkái a zene sajátos jelentésvilágával foglalkoznak. Az előadóművészetekben a reprezentáció kategóriája körül dolgoztak ki szemiotikai rendszert a belga kutatók; a morva I. Osolsobě információelméleti színház-szemiotikát kísérelt meg, a lengyel származású T. Kowzan esztétikai jelleggel foglalkozott a színház jelviszonyaival. A film szemiotikájának igen sok irányzata van. S. Worth és munkatársai folyóiratukban foglalkoztak a vizuális kommunikáció antropológiai távlataival. Worth és J. Adair egyenesen a filmbeli látásmód etnikus és kulturális összetevőiről írtak. Ch. Metz és a francia film-szemiotika inkább jelentéseméleti kérdésekkel foglalkozott. J. Lotman a látvány és a filmbeli térviszonyok esztétikai – szemiotikai értelmezését adja. A kompozíció fogalmát már B. Uszpenszkij tágabban értelmezte: a nem-nyelvi szövegekre is értette. L. F. Zsegin monográfiájában a hagyományos művészet képrendszerét vizsgálja ilyen módszerrel. Az ikonok, szakrális szimbólumok többé-kevésbé szemiotikai vizsgálatai szinte megszámlálhatatlanok.

A művészettörténetben a poszt-ikonológiai irányzat, valamint néhány önálló munka (M. Schapiro a szöveg és kép viszonyáról, C. Lévi-Strauss a maszkokról írván, az ikonológiát a művészettörténeti stíluselmélet irányába folytató J. Bialostocki stb.) mutat ilyen távlatokba. Külön meg kell említeni az A. Laming és A. Leroi-Gourhan úttörő kísérletei után is számottevő szovjet tanulmánykötetet, amelynek szerzői az őskori művészet különböző formáinak jelviszonyait dolgozták fel („A művészet ősi formái”). A vizuális kommunikációról készített összegezések több más témára is kitérnek, elsősorban a tömegkommunikációs csatornák, az újságok, karikatúrák, a képregények, hirdetések, reklámok ilyen vizsgálata volt eredményes. A tárgyi világ szemiotikai vizsgálata is bizonyos előzményekre tekinthet vissza. A népviseletről P. Bogatyrev úttörő monográfiája adott először szemiotikai szempontú képet. R. Barthes divatanalízise a divatleírásokat vizsgálja, nyelvészeti módszerrel. A tárgyi világ rendszerét a francia J. Baudrillard az ökonómia rendszere alapján vizsgálja, és hasonló kísérletek történtek a tárgyi néprajz körében is. Egyébként a nyelvet is gazdasági (sőt valóban termelő) rendszerként fogja fel F. Rossilandi. C. Maltese a tárgyi világot szemiotikai elvek alapján rendezi. A legmesszebb jutott az építészet szemiotikája, amelynek különböző irányzatait legutóbb a német szemiotikusok foglalták össze. Korábban olasz, francia, latin-amerikai és amerikai kutatók foglalkoztak az épületek, az urbanisztika, a városok, a település szemiotikai kutatásával. E sokrétű megközelítésmód eredményeként az építészet-szemiotika és az ezzel kapcsolatos témák ma a társadalmi szemiotika egyik legfontosabb területévé váltak. Ez a feladat, összekapcsolható a hagyományos antropológiai, építészetelméleti, várostervezéstani, településtudományi és esztétikai kutatásokkal is, és jellegzetesen interdiszciplináris feladat. – Ez a szintetikus szemlélet jellemzi a kultúra egészére vonatkozó szemiotikai kutatásokat is. Ezek során több olyan fogalmat dolgoztak ki, amelyek alkalmasak a kultúra fontos jelenségeinek leírására, és különösen az e fogalmak közti összefüggések olyanok, amelyek ma már nem csupán a szemiotikai kultúraelmélet, hanem általában a kultúraelmélet

és szemiotika elmélete számára fontosak. Az első általános kategória a *kommunikáció*, pontosabban a szociokommunikáció. Ennek jelenségeként viszonylag részletesen leírják a kommunikáció körülményeit és tartalmát. Ennek ismerjük nyelvtudományi megoldásait, például J. Gumperz és D. Hymes gyűjteményes kötetében, ill. Hymes összegezésében. A kommunikációs rendszerek társadalmi fejlődését – minden kritika ellenére – általában a M. McLuhan proponálta rendszer szerint adják. A kommunikációt általában a közvetlen (“face to face”) interakcióval kapcsolják össze. A különböző kódok önálló leírását többször megkísérelték, és különösen a szóbeliség kategóriájával foglalkoztak sokat a folkloristák. A különböző folklór műfajok és jelenségek kommunikációelméleti tanulságokat is figyelembe vevő elemzése felbukkan a szovjet folkloristák műveiben. – Külön kategóriaként szerepel a *jel*, amelyet általában a kultúraelméletben „szimbólum”-nak neveznek. E. Cassirer munkáit követve főként a nyelv, a mítosz, a viselkedés, sőt a társadalomszerkezet szimbolikus vonásait hangsúlyozzák. Itt elsősorban az angol, ún. „szimbolikus antropológia” iskolája hozott sok új eredményt. V. Turner elsősorban rítusokat elemzett, M. Douglas előbb szimbolikus szokásokat, majd általában a primitív kultúrák szimbolikus jelenségeinek értelmét vizsgálta. Amerikai és angol kutatók a duális osztályozás egy formáját (jobb – bal) és általában a rítusokat vizsgálták. Módszertanilag a szimbólum és legutóbb a szimbólumok kulturális használata került külön tárgyalásra. Különösen a mélylélektani szimbólumfogalom messzemenően befolyásolta a kultúrakutatást és a kultúra szemiotikát is. – Antropológiai szempontból D. Sperber adott áttekintést a témakörőről. A francia etnológia már régebben is foglalkozott, főként afrikai mítoszok értelmezésével. M. Griaule mítoszszövegleírása és variánsvizsgálata után elsősorban G. Calame-Griaule munkája érdemel figyelmet, amelyben a “langue” és “parole” megkülönböztetés alapján foglalkozik a mítoszokkal. A francia etnológia mítoszelemző munkái összekapcsolódnak a primitív társadalmak vizsgálatával is. Itt Lévi-Strauss rokonsági rendszer vizsgálata, a primitív gondolkodásról adott tanulmányai, ill. tote-

mizmus-könyve volt a kiindulópont. Az emberi interakció – különösen a mindennapi élet kommunikációs viszonyaival összekapcsolva – került a kutatás előterébe. Amerikai kutatók a kognitív antropológia kategóriáját dolgozták ki, amely A. K. Romney és R. G. d'Andrade és S. Tyler antológiájából, kognitív szociológia formájában A. V. Cicourel felfogásában vált ismertté. H. Garfinkel és mások nyomán a különböző kognitív rendszerek tanulmányozását az ethnometodológia végzi. Ez utóbb Európába is eljutott, német kutatók elsősorban a mindennapi kommunikáció és interakció kutatásával, angol kutatók főként a szimbolikus antropológiával, további német kutatók legújabban a mindennapi élet szociológiájával kapcsolták össze. – A nyelv elméleti szinten is alkalmas a kultúra megközelítésére. A történeti és összehasonlító nyelvészet számos olyan módszert dolgozott ki, amelyek alkalmasak arra, hogy a jelentések társadalmi vonatkozását is megvizsgálják. Korábbi munkáiban R. Jakobson, E. Benveniste és mások foglalkoztak jelentéstani – jeltani vonatkozásokkal, amint ezt J. C. Coquet és M. Dericke bebizonyította: itt egy szemiotikai fogalomkészlet össze is állítható. Újabb tanulmányaiban Benveniste az indoeurópai népek gazdasági, rokonsági, birtoklási, jogi, vallási rendszereit vizsgálta ilyen szemantikai – szemiotikai szempontból. Közvetlenül a nyelvelméletben V. N. Volosinov úttörő munkája – amelyet ma M. M. Bahtyin művének tartanak – képvisel szemiotikai szempontokat is. Újabban a nyelv „gazdasági elméletét” kifejtve F. Rossi-Landi foglalkozott a nyelv „munka-jellegével” – tágabb értelemben a nyelv és az ideológia összefüggésével és a nyelvi relativizmus kérdéseivel. Érett munkáiban L. J. Prieto a jelhasználat és a gyakorlat kérdéseit kapcsolta össze, elsősorban még mindig nyelvészeti szempontból. – Külön meg kell itt említenünk a politika nyelvéről szóló munkákat. Georg Klaus úttörő műve után W. Dieckmann és tágabb értelemben H. Pross adott erről áttekintést. Nyelvfilozófiai szinten az ún. analitikus nyelvéléssel kapcsolatban születtek meg szemiotikai jellegű munkák. A Schaff szemantikai alapokról indult ki. L. O. Reznikov jeltipológiát, Klaus ismeretelméleti következtetéseket, M. Kozlova az

analitikus nyelvelmélet kritikáját adja, E. Albrecht nyelvfilozófiája tudománytörténeti ihletésű, W. Neumann és munkatársai a nyelvhasználat tényeit általánosítják. A világkép kategóriájával több értelemben is foglalkozik a kultúraszemiotika. A szovjet szöveg-szemiotikusok közül elsősorban Lotman az, aki a politikai szövegekben a rendező kompozíciós elveket és etikai – világnézeti fogalmakat mutat ki, és ezt a paradigmaticus és szintagmatikus tengelyek szerinti szövegszerveződésben fedezi fel. Szövegrekonstrukciós modellekből indult ki filológiai munkáiban V. V. Ivanov és V. N. Toporov. Előbb szláv rítusszövegek szerkezeti elveit tanulmányozták, majd ennek indoerópai összehasonlító távlatait mutatták be. Munkájuk az összehasonlító mitológia területére tartozik. A szovjet kutatók az ún. „tipológiai kutatások” formájában tekintették át az ókori és középkori kultúra jelenségeit, a folklór számos műfaját. Román kutatók a mese és más narratív műfajok elemzését adták, S. Marcus és munkatársai révén matematikai – nyelvészeti módszerekkel. Különösen fontos lett a mítosz-elemzés. Részlettanulmányok után – mint B. L. Ogibenin – elsősorban E. M. Meletyinszkijnek a mítosz poétikájáról írott monográfiája számottevő. Ő – aki korábban a hősmese genezisével és a hősepika archaikus formáival foglalkozott – összehasonlító-tipológiai módszertannal, a verses Edda és a skandináv mitológia kérdéseit strukturális módszerrel vizsgálta, tanítványaival együtt a mesék proppianus elemzését folytatta szemiotikai vizsgálatban; mítosz-monográfiájában a hagyományos mítoszokat is vizsgálta, főként szibériai anyagon, de áttekintést adott a modern irodalmi és folklorisztikai mítoszelemzésről is. Az utóbbi évtizedekben a *mítosz* általános fogalomná vált: szinte minden szimbolikus formát így neveznek. Ez a szemiotikai gyakorlat R. Barthes-tól származik, aki a tömegkommunikáció sok jelenségét nevezte „mitológiának”. Nézetét csak bizonyos fenntartással nevezhetjük „politikai” mítoszelemzésnek, inkább a társadalmi szemiotika igényének jelentkezését láthatjuk benne. Hasonló törekvés figyelhető meg A. J. Greimas „értelmező” szemiotikájában. A szovjet művelődéstörténeti szemiotikában főként a kultúránként változó tér – idő kate-

góriák vizsgálata érdemel figyelmet. D. Sz. Lihacsov és Sz. Sz. Averincev tradicionális művei mellett elsősorban A. J. Gurevicsnek a középkori kultúra kategóriáiról írott műve sorolható ide. Megjegyezhetjük, hogy ez a világgéppé általánosító felfogás már L. Vigotszkij úttörő művészetszichológiájában felbukkan, és tulajdonképpen még mindig tágabban értelmezi a művészet jelszerűségét, mint a cseh hagyományokra építő „jelszerű műalkotás” koncepció, vagy a művészet információelméleti-esztétikai megközelítése M. Bense munkáiban, avagy a kommunikációelméleti német kutatásokban. Hogy a legkülönbözőbb jelrendszerek kultúrameghatározó jellegűek, már R. Kleinpaul, az európai szemiotika egyik úttörője, is meggyőzően hangsúlyozta. Irodalomelméleti általánosítását legutóbb R. Weimann igen határozottan egyoldalúnak nevezte. – A pár évtizede kialakult *kultúraszemiotika* máris rendkívül széles és sokrétű kutatássá fejlődött. A szovjet kutatásban – amelynek idevágó tanulmányai olaszul, angolul, németül és franciául is hozzáférhetők – elsősorban Lotman és Uszpenszkij foglalkozik a kultúra szemiotikájával. Eszerint a kultúra kódrendszer, amelynek elsajátítása külön tanulmányozható, az egyes kulturális jelenségek szinkron és diakron módon, paradigmatis és szintagmatikus összefüggésekben írhatók le. Különösen az olyan kategóriák, mint a név, a szöveg és a műalkotás, csak kultúra – szemiotikai módon írhatók le. Ez a felfogás az orosz és szovjet művelődéstörténetben találja előzményeit. Az irodalmi szövegek és műfajok kultúraelméleti tárgyalását korábban Bahtyin munkáiban találtuk meg, ő főként az epikus kifejezés és ábrázolásmód típusait vizsgálta ilyen aspektusból. – A francia szemiotikában Greimas a kódokból indul ki kultúraelméleti fejtegetéseiben. Véleménye szerint a szóbeli hagyomány a régies társadalmakban hoz létre szemiotikai jellegű kultúrát, ezt a modern társadalmakban az írásos „szociokultúra” váltja fel. Közvetlenül a jelviszonyokat mutatja be Barthes könyve a japán kultúráról, illetve J. Kristeva és munkatársainak tanulmánykötete. Itt a kultúrák jel-önmeghatározásai, illetve poétikai rendszereinek jelviszonyai kerülnek előtérbe. A lengyel kultúraszemiotikában S. Źółkiewski előbb a kultúra mo-

dell-voltát hangsúlyozta, majd a modern tömegkultúra szociológiai vizsgálatát kapcsolta össze a szemiotikával. Külön foglalkozott a kultúra „szöveg” – szerűségének kérdéseivel is, és ebben jól felhasználható kutatási lehetőséget lát. – A magyar társadalmi szemiotika abból indul ki, hogy az egyes jelrendszerek nem izoláltak, a jellé válás és jelhasználat olyan társadalmi tények, amelyeket nem lehet csak a pszichológia vagy a szociológia módszereivel leírni, kutatásukhoz be kell dolgozni egy önálló társadalmi szemiotika apparátusát. – Külön meg kell említenünk a francia „kritikai” szemiotika irányzatát. Ennek képviselői a jelhasználatban manipulációt fedeznek fel; és céljuk az, hogy ezt feltárva hatástalanítsák az ilyen jelmechanizmust. Ez az elgondolás jelentős eredményekhez vezetett a jelentéseméletben, a poétikában és az irodalmi művek értelmezésében. Távlabbról olyan egyéni életműveket is ide sorolhatunk, mint J. Lacan pszichonanalitikus kultúraelmélete vagy M. Foucault művelődéstörténeti társadalmi formatana. Az irányzat nemzetközi méretekben is hatékony volt, elsősorban olasz és német, sőt skandináv földön. A dialektikus szemiotika igénye elsősorban Madsen könyvében fogalmazódott meg, és az irodalmi művek elemzésének nyelvi-logikai tanulságait próbálja meg általánosítani. – A szemiotika sajátos elméletei között a kultúraszemiotikai szempontok leginkább az olasz szemiotikában, annak is legkivált U. Eco képviselte változatában figyelhetők meg. Ő már első szemiotikai rendszerében a jelelméletet nemcsak nyelvi, hanem a különböző jelhasználati formákat figyelembe véve tekintette át. A jelről írt monográfiájában a jelosztályozást nemcsak nyelvi – filozófiai szinten végzi el. Jelelméleti kézikönyvében a kódok és használatuk áttekintését adja. Ez nélkülözhetetlen minden további kultúraszemiotikához. A közelmúlt évtizedek kultúraszemiotikája elválaszthatatlan a szemiotikának néprajzi, antropológiai célú műveitől és voltaképpen nehezen különíthető el a társadalmi jelviszonyokat vizsgáló kutatásoktól is. Nyilván a társadalomtörténeti fejlődés következtében és ennek későbbi korszakában a kultúraszemiotika, ethnoszemiotika és szocioszemiotika külön válnak egymástól. Most azonban ez a radikális széttagolás még akadályozná a

kutatások további fejlődését. – A jelek jelrendszerekbe kapcsolódnak, és ezek is egymáshoz viszonyítva jól elrendezhetőek. Ma úgy látjuk, hogy vannak *elsődleges* és ezekre épülő *másodlagos modelláló rendszerek*. Kezdetben szokás volt az első szintet csak a nyelvel, a másodikat például az irodalommal azonosítani. Ma már tágabb a horizontunk: az első szinthez mindenfajta kommunikációt, mindenfajta elemi jelezést hozzávehetünk. A második szintre az ezekre épülő jelrendszereket helyezzük: logikai, művészeti, viselkedésbeli, vallásos, ideológiai jelrendszereket egyaránt. Külön kell vizsgálnunk e rendszerek egymás közti összefüggéseit is. És végül, ha a társadalmat a szociológia, ökonómia és politika terminusaival írjuk le, ettől meg kell különböztetnünk a kultúra fogalmát. Sőt ha ezt nem is olyan könnyű definiálnunk, az nyilvánvaló, hogy a kultúra kifejezési formái azonosak a jelrendszerekkel, és a kultúra értékei is szemiotikai folyamatok során nyilvánulnak meg. Ennek a feltárása a kultúra szemiotikájának feladata. Ehhez az utóbbi évtizedek során kialakult egy megbízható tudományos módszertan. – Irodalom: Th. A. Sebeok (ed.): *Approaches to Semiotics* (The Hague – Paris 1964); A. Schaff: *Bevezetés a szemantikába* (1967); G. Klaus: *Semiotik und Erkenntnistheorie* (Berlin 1968); J. Kristeva: *Sémiotiké. Recherches pour une sémanalyse* (Paris 1969); S. Zólkiewski: *Semiotika a kultúra* (Bratislava 1969); P. Guiraud: *La sémiologie* (Paris 1971); Ch. Morris: *Writings on the General Theory of Signs* (The Hague – Paris 1971); F. Rossilandi: *Semiotica e ideologia* (Milano 1972); Th. A. Sebeok: *Perspectives in Zoosemiotics* (The Hague – Paris 1972); R. Firth: *Symbols, Public and Private* (Ithaca – London 1973); J. Martinet: *Clefs pour la sémiologie* (Paris 1973); A. Rey: *Théories du signe et du sens, I-II.* (Paris 1973–1976); A. Eschbach: *Zeichen – Text – Bedeutung. Bibliographie zu Theorie und Praxis der Semiotik* (München 1974); Hoppál M. – Szekfű A. szerk.: *A mozgókép szemiotikája* (1974); E. Walther: *Allgemeine Zeichenlehre* (Suttgart 1974); M. Bense: *Semiotische Prozesse und Systeme* (Baden-Baden 1975); U. Eco: *Trattato di semiotica generale* (Milano 1975); Th. A. Sebeok (ed.): *The Tell-Tale Sign. A Survey of*

Semiotics (Lisse 1975); Voigt V. – Szépe Gy. – Szerdahelyi I. (szerk.): Jel és közösség (1975); F. Rossi-Landi: Charles Morris e la semiotica novecentesca (Milano 1975); U. Eco: A nyitott mű (1976); A. J. Greimas: Sémiotique et sciences sociales (Paris 1976); V. V. Ivanov: Ocserki po isztorii szemiotiki v SZSZSZR (Moszkva 1976); Józsa Péter: Kód – kultúra – kommunikáció (1976); R. Lindeken: Essai de sémiotique visuelle (Paris 1976); Th. A. Sebeok: Contributions to the Doctrine of Signs (Bloomington – Lisse 1976); J. Sz. Styepanov: Szemiotika (1976); J. M. Lotman: Filmszemiotika és filmesztétika (1977); Chr. Metz: Essais sémiotiques (Paris 1977); Voigt V.: Bevezetés a szemiotikába (1977, új, tetemesen bővített kiadása: 2008); A társadalom jelei. Szemiotikai tanulmányok (1977); Jel és jelentés a társadalmi kommunikációban (1977); R. W. Bailey – L. Matejka – P. Steiner: The Sign. Semiotics Around the World (Michigan 1978); E. – I. Bystrina: Semiotik. Grundlagen und Probleme (Stuttgart 1978); I. D. Ivić: Čovek kao animal symbolicum (Beograd 1978); E. Tarasti: Myth and Music (Helsinki 1978); J. J. Barabas: Szemiotika és művészet (1979); U. Eco: A Theory of Semiotics (Bloomington 1979); E. Garroni: Szemiotika és esztétika (1979); A. J. Greimas – J. Courtès: Sémiotique (Paris 1979); A. Helbo: Le champ sémiologique (Bruxelles 1979); A. Hénault: Les enjeux de la sémiotique, 1–2. (Paris 1979–1983); Józsa P.: Adalékok az ideológia és a jelentés elméletéhez (1979); Murvai O. (szerk.): Irodalomszemiotikai tanulmányok (Bukarest 1979); Th. A. Sebeok: The Sign and Its Masters (Austin – London 1979); I. P. Winner – J. Umiker-Sebeok (eds): Semiotics of Culture (The Hague 1979); Voigt V. (szerk.): Szemiotikai tanulmányok (Újvidék 1979-80); Andor Cs.: Jel – kultúra – kommunikáció (1980); Józsa P.: Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika (1980); Gráfik I. – Voigt V. (szerk.): Kultúra és szemiotika (1981); J. – C. Coquet etc.: Sémiotique. L'école de Paris (Paris 1982); J. Pelc: Wstęp do semiotyki (Warszawa 1982); A tömegművészetek szemiotikájának problémáiról (1982); A. Eschbach – J. Trabant (ed.): History of Semiotics (Amsterdam – Philadelphia 1983); A. Helbo: Sémiologie des messages sociaux (Paris 1983); M. Riffa-

terre: Sémiotique de la poésie (Paris 1983); Th. A. Sebeok: A művészet előzményei (1983); U. Eco: Semiotics and the Philosophy of Language (London 1984); V. V. Ivanov: Nyelv, mítosz, kultúra (1984); K. D. Dutz – P. Schmitter: Historiographia Semioticae (Münster 1985); I. Kovačević: Semiologija rituala (1985); S. Marcus: Semnificație și comunicare în lumea contemporană (București 1985); Józsa P.: Az esztétikai élmény nyomában (1986); Th. A. Sebeok – J. Umiker-Sebeok: The Semiotic Sphere (1986). A legfontosabb folyóirat: Semiotica (Hága, 1969–), a legfontosabb könyvsorozat: Approaches to Semiotics (Hága 1969–)

szinkretizmus: A szinkretizmus az esztétika kategóriája, a művészi alkotások létrejöttének sajátosan összetett voltára utal. Az \rightarrow sművészet és \rightarrow primitív művészet keretében – minthogy itt nem válhat el egymástól a hivatásos és nem hivatásos művészet, ezenkívül nem osztálytársadalmakban születnek meg az alkotások – a művészet és a szokások, hiedelmek, sőt akár a gyakorlati jelleg együttesen jelentkeznek. Az ilyen (első) szinkretizmus esetében a szokás és hiedelem, mozgás (tánc) és dallam elválaszthatatlan – mondjuk egy rítusszöveg esetében. A folklór keretében a (második) szinkretizmus jelenik meg: itt már csak műnemek, műfajok és művészetek kapcsolódnak össze. Pl. egy népdalnak nincs önálló szövege és dallama, az előadás során ezek elválaszthatatlanok egymástól. Ugyanekkor a folklór keretében is továbbél az első szinkretizmus is: például egyes szövegeknek mágikus funkciója van.– Az összetett és életközeli jelleg azonban az önálló esztétikai minőségek következetes létrejöttének akadályozója is, mivel nem bontakozhat ki az önálló művész és a sajátos művészi akarat sem. – Irodalom: Voigt V.: A folklór esztétikájához (1972).

szóbeliség: A közlés nem-írásbeli volta, a nyelvtudomány, irodalomtudomány, etnológia, folklorisztika, történettudomány, újabban a kommunikációelmélet alapfogalma. Minthogy nem csupán a közvetlen közlés mikéntjét jellemzi, hanem az egész kultúra fenntartását és továbbítását befolyásolja, különösen a \rightarrow szejágha-

gyomány fontos vonása a kultúrának. – Történetileg megkülönböztethetjük az őstársadalom és a primitív társadalom körében az első, szinte kizárólagos korszakát. Majd az osztálytársadalmakban az →*írásbeliség* mellett mint annak előzménye és ellentétpárja jelenik meg, különösen az irodalom (és a zene) esetében döntően meghatározva az egyes alkotások sok formai és tartalmi vonását. A modern technika (pl. rádió, film, televízió, video stb.) új formában hozta vissza a szóbeliséget, amely azonban nem egyeztethető a korábbi formákkal. Az egyes közléstípusokban (pl. költészet, zene, jogszolgáltatás, vallás, oktatás stb.) megjelenése más és más; ezeket külön is vizsgálják. – Irodalom: J. Vansina: Oral Tradition (1965); La tradition orale africaine (1974); J. J. Duggan: Oral Literature (1975); H. W. Schmitz: Ethnographie der Kommunikation (1975); Az emberi kommunikáció. In: Minerva Nagy Képes Enciklopédia (1975); R. Finnegan: Oral Poetry (1977); Oral Tradition Literary Tradition (1977); H. Jason – D. Segal: Patterns in Oral Literature (1977); Horányi Ö: Kommunikáció, I–II. (1977–1978); R. Finnegan: A World Treasury of Oral Poetry (1978); A. H. Wold: Decoding Oral Language (1978); H. Jungrathmayr: Gedächtniskultur und Schriftlichkeit in Afrika (1981); Folklore and Oral Communication (Narodna Umjetnost, 1981); J. M. Foley: Oral Traditional Literature (1981); M. Bošković-Stulli: Usmena književnost nekad i danas (1983); P. Zumthor: Introduction à la poésie orale (1983); L.-J. Calvet: La tradition orale (1984); Halász L.: Vége a Gutenberg-galaxisnak (1985).

szociális kultúra: Egy társadalomban közvetlenül a társadalom működtetésére vonatkozó intézmények és eljárások összessége. A néprajz fogalomkészletében az →*anyag* *kultúra* és a →*szellemi kultúra* mellett a kutatás harmadik fő területe. Sajátosan ezt kutatja a →*társadalomnéprajz*, primitív kultúrák esetében pedig az →*etnológia*. Ennek különböző tudományos irányzatai közül, különösen az angolszász szociális antropológia foglalkozik kutatásával (egy-egy társadalmon belül a funkció és struktúra, a kultúra dinamizmusa és változásai, a gazdálkodás és a társadalomszerkezet

összefüggései, a szóbeli műfajok, a művészet különböző formái és ezek társadalmi szerepe, a mindennapi életnek szokásokká és rítusokká váló mintái stb. kérdésköreivel). Szorosabb értelemben a kultúrát éppen ezért társadalmi intézmények funkcióinak hálózataként, egy olyan elméleti rendszerként értelmezik, amely az egyén számára mintákat ad tevékenységei lebonyolításához. Egyúttal ez a hagyományozás kerete is, itt jelennek meg az újítások, átvételek, más kulturális mintákhoz való kapcsolódás vagy azok átvétele (*akulturáció*). – Feltűnő, hogy a biológiai (genetikai, populáció-dinamikai, ökológiai stb.) tényezők milyen kevés helyet kapnak e rendszerben. A pszichológia tényezőit figyelembe veszik, a nyelv, kommunikációs rendszerek, művészet, hiedelmek vizsgálatát azonban csak néhány szempontól végzik. – A magyarországi kutatásban az utóbbi másfél évszázadban a szociális kultúra kérdéseivel különböző tudományok képviselői foglalkoztak: magyar statisztika, szociológia, közgazgatástudomány, a falukutatás és általában a népi irodalom sok olyan művet hozott létre, amelyek leíró anyaga voltaképpen a szociális kultúra tényeit közli. Kevésbé vált viszont közismertté nálunk a szociális kultúra nemzetközi kutatásának több irányzata (lengyel és amerikai, skandináviai, német, francia kutatások stb.); csak a falumonográfiák elmélete és gyakorlata terjedt el nálunk is. – Irodalom: Keleti K.: Hazánk és népe (1871); Bene L.: A magyar falu társadalma (1925); R. Thurnwald: Die menschliche Gesellschaft in ihren ethnosoziologischen Grundlagen I–V. (1931–1935); Erdei F.: A magyar paraszttársadalom (1941); Weis I.: Hazánk társadalomrajza (1942); R. Redfield: The Little Community – Peasant Society and Culture (1960); Fél E. – Hofer T.: Proper Peasants (1969); Ferge Zs.: Társadalomunk rétegződése (1969); R. König: Handbuch der empirischen Sozialforschung I–II (1969); Th. Shanin: Peasants and Peasant Societies (1971); Andorka R.: Társadalomstatisztika (1973); E. R. Service – M. D. Sahlins – E. R. Wolf: Vadászok, törzsek, parasztok (1973); Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. I–IV. (1974–1979); H. Mendras: Sociétés paysannes (1976); Andorka R.: A magyar községek társadalmának áta-

lakulása (1979); Balassa I. – Ortutay Gy.: Magyar néprajz (1979); Tárkány Szűcs E.: Magyar jogi népszokások (1981); K. Zawistowicz-Adamska: Socio-Economic Co-Operation in Local Communities of the Polish Village (1982); Sozialkultur der Familie (1982); F. Tönies: Közösség és társadalom (1983).

társadalomnéprajz: A néprajztudomány keretein belül a →*szociális kultúra* kérdéseivel foglalkozó kutatások összessége. Szoros módszertani kapcsolatban áll az antropológia és etnológia több irányzatával, elsősorban az angolszász *social anthropology* kutatásaival, noha attól megkülönbözteti, hogy az a primitív társadalomban, emez az osztálytársadalmakban a nép vizsgálatát végzi. Önállósodása a többi néprajzi kutatási területhez képest csak újabban történt meg, nemegyszer a szociológia módszereinek a néprajzba való beáramlása kísérőjelenségeként. Önálló témaként a rokonság és család, a közösségi élet (benne a jog és jogszokások), valamint az anyagi kultúra és a folklór legközvetlenebb társadalmi megnyilvánulásait vizsgálja. – Irodalom: Tagányi K.: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről (1919); Fél E.: A magyar népi társadalom életének kutatása (1948); Bodrogi T.: Társadalmak születése (1962); Szabó L.: A társadalomnéprajz alapvető kérdéseiről (1970); Zsigmond G.: Az ősi társadalom magyar kutatói (1977); Bodrogi T.: Varsány. Tanulmányok az észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához (1978).

újítás: A különböző társadalomtudományokban (szociológia, politikakutatás, technikátörténet, művelődéstörténet, néprajz, történelem, nyelvtudomány stb.) használt fogalom, egy új, illetve lényegesen megújított eljárás, tárgy, intézmény megnevezésére. Különösen a művészettörténet, irodalomtörténet és zenetörténet azt hangsúlyozza, hogy minden újítás egyszersmind a →*hagyomány* (vagy a kulturális örökség) keretében jelenik meg. – Mind technikai, mind társadalmi vonatkozásban az újítás egyszersmind innováció, vagyis egy már meglévő jelenség újjászervezése, megfiatalítása. Létrejötté egy felfedezés (invenció, találmány) megszületése,

majd az \rightarrow *elterjedés* folyamata (ennek egyaránt eleme az átadás és az átvétel) vizsgálatával figyelhető meg. Különösen a művészetben az alkotókészség (kreativitás) szerepe is igen nagy az újítás létrejöttében külön csoportok és irányzatok (pl. az avantgarde különböző megnyilvánulásai) szinte intézményesítve igyekeznek képviselni. – $A \rightarrow$ *kultúradinamika* és különösen a \rightarrow *kultúraváltás* is értelmezhető sok újítás megjelenéseként, azonban itt az új vonások általában nem egy belső fejlődés, hanem külső hatások eredményeként jelennek meg. – Irodalom: H. G. Barnett: Innovation. The Basis of Cultural Change (1953); J. W. Haefele: Creativity and Innovation (1962); W. E. Mühlmann: Homo Creator (1962); L. White: Medieval Technology and Social Change (1962); Th. Munro: Evolution in the Arts (1963); H. Bausinger – W. Brückner: Kontinuitat? (1969); Volkskultur und Geschichte (1970); A. Moles – R. Caude: Créativité et methods d'innovation (1970); H. Trümpy: Kontinuität – Diskontinuität in den Geisteswissenschaften (1973); A magyar paraszti mezőgazdaság technikai újításai a 19–20. században (1982); H. Pirenne: A középkori gazdaság és társadalom története (1983).

vallástörténet: A társadalomtudományok keretében a vallások kialakulásával, fejlődésével foglalkozó kutatás. Tárgyalja az \rightarrow *ősvallás* és a \rightarrow *primitív vallás* jelenségeit (ezenkívül a folklór jelenségei közül a \rightarrow *népbíró* és a \rightarrow *népi vallásosság* megnyilvánulásait is). Módszereit a társadalom- és művelődéstörténet, valamint a filológia befolyásolta, közel áll a vallásetnológia, az összehasonlító vallástudományok (pl. pszichológia, szociológia stb.) hatása az általában vett vallástudomány közvetítésével figyelhető meg. – Noha van vallásos irányzata is, a voltaképpeni teológia vagy dogmatika kevéssé befolyásolta. Bár nem egyértelműen vallási jelenség pl. a \rightarrow *mágia* vagy a \rightarrow *ritus*, ezeket is történeti összefüggésében vizsgálja. – Mínthogy az ateizmus, maga a tudomány, sőt az erkölcs és a szokások története is elválaszthatatlan a vallások történetétől és ennek kutatásától, a vallástörténet e témakörökkel is foglalkozik. Művelődéstörténeti szempontból különösen fontos az a tény,

hogy képzőművészeti, zenei, irodalmi alkotások egész sora valóságos jellegű. Igen sok olyan kísérletet ismerünk, amelyeknek szerzői a filozófiát vagy a társadalomtudományok némelyikét kapcsolják össze különböző vallásos elképzelésekkel. Ezek történeti áttekintése (ha egyáltalán ismert) az ilyen tudománytörténetekben található meg. – Irodalom: Krohn Gy.: A finnugor népek pogány istentisztelete (1908); Róheim G.: A varázserő fogalmának eredete (1917); Renan E.: Jézus élete (é. n.); Schmidt J.: Ázsia világossága (1925); Varga Zs.: Általános vallástörténet, I–II. (1932); Kallós E.: Görög-római vallástörténet és mitológia (1936); J. A. Lencman: A kereszténység eredete (1960); Trencsényi-Waldapfel I.: Vallástörténeti tanulmányok (1960); P. Alfaric: A kereszténység társadalmi gyökerei (1966); Sz. A. Tokarjev: Vallás és történelem (1966); Diószegi V.: Sámánizmus (1968); Ujváry Z.: Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban (1969); Diószegi V.: Az ősi magyar hitvilág (1971); Rapcsányi L.: A Biblia világa (1972); Lukács J.: Istenek útjai (1973); A. J. Gurevics: A középkori ember világképe (1974); H. von Glasenapp: Az öt világvallás (1975); Pais I.: Ember és vallás (1975); Apollodórosz: Mitológia (1977); Kerényi K.: Görög mitológia (1977); Hoppál M. – Istvánovits M.: Mítosz és történelem (1978); Hahn I.: Istenek és népek (1980); Gecse G.: Vallástörténet (1980); Vanyó L.: Az ókeresztény egyház és irodalma (1980); Bottyán J.: A magyar biblia évszázadai (1982); Katona L.: Folklór-kalendárium (1982); A művészet ősi formái (1982); Gergely J.: A pápaság története (1982); Tomka M.: Vallásszociológia (1984); V. V. Ivanov: Nyelv, mítosz, kultúra (1984); Szántó K.: A katolikus egyház története, I–II (1983–85).

Volkskunde: A német tudomány felfogása szerint a saját néppel foglalkozó → *néprajz*; minthogy ez egy európai osztálytársadalomra vonatkozik, voltaképpen az osztálytársadalmak → *nép* fogalmának megfelelő kutatás. Ezt elválasztják az Európán kívüli népekkel foglalkozó → *Völkerkunde* vizsgálati módszereitől, amelyek a még nem osztálytársadalmak egészére vonatkoznak. A → *folklorisztika* más tudományos felfogás keretében fogalmazódott meg,

ezért igazán nem azonosítható a Volkskunde egyik ágával sem (amely a →szellemi kultúra kérdéseit vizsgálja), módszerük mégis sokban összefügg. A magyar „tárgyi néprajz” módszertanához képest a Volkskunde elméletibb, nagyobb történeti anyagot használ fel, szoros kapcsolatban áll ú.n. „empirikus kultúrakutatás” módszertanával és átvette a német szociológia módszereit is. – Az érdekes előzmények után a 19. század közepén W. H. Riehl által középpontba állított elnevezés a népszellem (*Volksgeist*) megnyilvánulásait kereste, célkitűzésében megtaláljuk a romantikus anti-kapitalizmust éppúgy, mint a reakciós népszemléletet, a germán viszonyok idealizálását csakúgy, mint a filológiai jellegű adathalmozást. A nemzetiszocializmus csak néhány kutatót állított maga mellé, a nép fogalmának a fasizmus és a fajelmélet által való kisajátítása önmagában nem jelenti e kategória haszталanságát vagy az egész német kutatástörténet hiábavalóságát. – Irodalom: G. Lutz: Volkskunde. Ein Handbuch zur Geschichte ihrer Probleme (1958); I. Weber – Kellermann: Deutsche Volkskunde Zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften (1969 és újabb, bővített kiadásokban); H. Bausinger: Volkskunde. Von der Altertumsforschung zur Kulturanalyse (1971); R. Beitzl: Wörterbuch der deutschen Volkskunde (1974); G. Wiegmann – M. Zender – G. Heilfurth: Volkskunde. Eine Einführung (1977); W. Brückner: Volkskunde als akademische Disziplin (1983); I. Weber-Kellermann – A. C. Bimmer: Deutsche Volkskunde (1985).

Völkerkunde: A német tudomány szóhasználatában az Európán kívüli népekkel foglalkozó tudomány, a mai fogalmaink szerinti →*etnológia*. Eredetileg a primitív kultúra, a természetnek való kiszolgáltatottság, az írásbeliség hiánya, egyszerűbb társadalomszerkezet voltak a legfontosabb olyan ismérvek, amelyek alapján e kutatásterületet önállóan tekintették. Ennek megfelelően az ókori nagy kultúrák (pl. Egyiptom, Mezopotámia stb.), illetve a jelentős múltra visszatekintő kortárs kultúrák (India, Kína, Japán népeinek kutatása) nem is tartozott ide. Minthogy a megnevezés csak a német nyelvterületen vált honossá, önálló tudományos módszer-

ként nem jelentkezik, a Völkerkunde keretén belül az →*antropológia*, a →*néprajz* és az →*etnológia* (valamint rokon tudományaik) módszerei jelennek meg. – Irodalom: H. Schurz: *Kathechismus der Völkerkunde* (1893); Haberlandt M.: *Néprajz* (é. n.); K. Dittmer: *Allgemeine Völkerkunde* (1954); W. Hirschberg: *Wörterbuch der Völkerkunde* (1965); C. A. Schmitz: *Historische Völkerkunde* (1967); H. Trimborn: *Lehrbuch der Völkerkunde* (1971).

A HAZAI KUTATÁSOK TÖRTÉNETE – DIÓHÉJBAN

A magyar néprajztudománynak máig nincs megírva a teljes története. Sok tudománytörténeti cikk, *A Magyar Népkutatás Kézíkönyve* című füzet sorozat (1947–1949), gyűjtési útmutatók bevezetése, kézikönyvek és lexikonok tudománytörténeti fejezetei, Kósa László könyvei adnak áttekintést. A jelentős, iskolateremtő kutatók (mint például Katona Lajos, Róheim Géza, Solymossy Sándor, Viski Károly, Marót Károly, Honti János, Ortutay Gyula, Tálasi István, Gunda Béla és mások) több ízben is adtak ilyen egyéni áttekintést, jubileumi ülésszakokon megemlékezések hangzottak el. Azonban nincs a jelentős néprajzi intézményeknek összefoglaló története, a jelentős kutatók életében megjelent méltatások, válogatott tanulmánygyűjteményeink bevezetései vagy utószavai nem adnak igazán pontos képet.

Két ízben jelent meg Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete c. áttekintése*, (Budapest, 1989, 2001, további irodalmi hivatkozásokkal.) Ebből a szemléből csak a legutóbbi évtizedek hiányoznak.

A múlt magyar tudósai című könyvsorozatban kis személyi portrék készültek. Néha egy-egy irányzatot is külön tanulmány mutatott be (a földrajztörténeti, az egyéniségkutató, a funkcionalista, a szovjet mintájú marxista, a munkásfolklor kutató, később a strukturalista, a szemiotikai irányzatnak van programadó vagy beszámoló áttekintése). Egy-egy kutatási terület (pl. népzene kutatás, tánckutatás, kartográfiai módszer, monografikus vizsgálatok, falumonográfiák, a mezőgazdaság és állattartás kutatása) kapott jó beszámolókat. Mindez mégis kevés ahhoz, hogy az egész néprajzot ilyen módon magától áttekinthessük. A rokontudományok története és nem utolsósorban a XIX. századi magyar irodalommal és irodalomtörténettel foglalkozó legújabb történeti áttekintések bő-

ven adnak új szempontokat. Tartozunk az igazságnak annak a megállapításával, hogy e tudománytörténeti munkák gyakran kívül maradtak a néprajzkutatók érdeklődési körén, ezért ma szinte újra kellene írni a néprajzkutatás kapcsolattörténetét, az ilyen művek és szempontok fokozott figyelembevételé alapján.

A folklór tudományos tanulmányozása különböző területeken egymással is összefüggésben alakult ki: a népköltészet, a népzene és néptánc kutatása egyfelől igen szoros egységet alkot, másrészt a művészetiségükben felfogott népköltészet, népzene, néptánc, népművészet kutatásai is elválaszthatatlanok egymástól. A népszokások kutatása pedig összefügg a zene és a szövegek vizsgálatával, másrészt pedig a néphit kutatásával, ami ismét közel áll néhány népköltési műfaj (hősepika, monda, hiedelemtörténet) vizsgálatának eredményeihez. Mindazonáltal a szoros értelemben vett egységes folklorisztikai kutatás-történet szűkebb, mint gondolnánk, hiszen a folklór különböző jelenségeinek egyidejű vagy egyszempontú vizsgálatára kevés kutató képes, és a tudományos iskoláknak is csak ritkán terjed erre ki a figyelmé.

A folklór iránti differenciálatlan érdeklődés korában is a folklór minden jelensége szinte egyformán bukkanhat szem elé, vagy szűnik meg. Középkori hivatásos irodalmunk és történet-irodalmunk főként az epikus folklór alkotásaira hivatkozik (ha említései nem közhelyek), egyházi szertartásaink megszilárdulásával kapcsolatban leginkább a később népszokássá váló ünnepi és hétköznapi gyakorlatról értesülünk; a hitvédelem néha a néphitre is vonatkozatható adatok szolgáltatója. Európa-szerte a reneszánsz és a humanizmus fordul a folklór irányába. Ennek közvetett nyomait magyar földön is megtaláljuk, ám közvetlen folklorisztikai gyűjtésre nálunk ekkor nem kerül sor.

A reformáció nemzeti nyelvű műveltségisménye kiszélesíti a hivatásos kultúra kereteit, és a figyelembe a folklór majdnem egésze befér: tréfák, szólások, hiedelmek, bájos imádságok, epikus és lírai népköltészeti műfajok nyomaira bukkanunk. A világot járt magyar diákok, peregrinusok, prédikátorok, követek másutt is megfigyelik a hasonló „folklór”jelenségeket. Különösen megnő a

magyar adatok fontossága a XVI–XVII. században, amikor Európa közepének figyelmét valamennyire magukra vonják a magyar földön dúló török háborúk. Mindkét hadviselő fél részéről maradt ránk a magyar folklórra vonatkozó adat, az ilyen keleti forrásokat azonban mindmáig kevésbé tárták fel.

E kor folklóráján belül nagyszabású átalakulás figyelhető meg. Legjobban a tánc, zene és dal jellegének megváltozása dokumentált. A párostánc, a strófikus szerkezetű zene és szöveg metszeteiken, kéziratos énekeskönyvekben, a kortársi Európa kottáiban és közvetett adatokat egész sorában maradt ránk. Hasonló ehhez a prózai folklórban a trufa, novellamese, fabula elterjedése, bizonyos mértékig az anekdota vagy az egyszerűbb történeté fejlődő szólás megjelenése. Ezt főként irodalmi, átdolgozott formában ismerjük, mindazonáltal érdekes dokumentumok.

Valószínű, hogy különösen a némi állandóságot képviselő XVII. században bontakozik ki az ún. „keleti hatás” folklórközlésében, amelyet hosszú ideig jóval régiebb, gyakran egészen az őstörténet koráig visszanyúló kapcsolatokkal bonyolítottak össze. A balkáni népek saját hagyományával összekevert orientális zenei, díszítőművészeti és talán költészeti motívumok népszerűekké válnak, bár néhol (például az öltözetben, a kerámiák díszítésében) gyakran kerülő úton az olasz, német vagy francia, sőt holland tulipán-ábrázolásban az orientalizmus nyomán terjednek el nálunk hasonló: „orientális” jelenségek. A politikai széttagolódás felismerhetővé teszi a lokális különbségeket, kialakul az a transzszilvanizmus, amely folklórszemléletünket azóta is évszázadokon át befolyásolja. Egymással összefüggő folyamatként jelentkezik a manierizmus, barokk, rokokó korának a folklór iránti érdeklődése. Megfigyelhető ez a formák finomabbá válásában (találós kérdések, szólások „metrikai” állandósodásában, az apró díszítőmotívumok megjelenésében, a bonyolultabb strófikus formák szöveg, zene és tánc keretében való elterjedése nyomán, és az iskolai színjáték, meg a vallási népünnepek révén az ünnepi szokások teátrálisabb voltában), tartalmilag pedig az ideológiai, allegorikus magyarázatok megjelenésében. Korábban a folklór alkotásai magukat adták:

most a vallásos, nemzeti ideológia motívumai bukkannak fel bennük, előbbi formai jegyként, később állandó tartalmi elem gyanánt. Ami a folklór iránti érdeklődés középpontjait illeti: egyházak és iskolák hovatovább állandó figyelmet fordítanak a jelen-ségre is. Mindezt mégsem nevezhetjük tudományos folklórkuta-tásnak.

Az új korszak, a voltaképpeni tudományos folklorisztika kez-dete Magyarországon is igen hosszúra nyúlik, és kialakulásának folyamatában mindmáig inkább csak a csúcspontokat és végered-ményeket látjuk. Valószínű, hogy már a XVIII. század nemzeti és vallási ideológiájából, és nem csupán a XIX. század közepéről származik a folklór néhány formája (eposz, mitológia) iránti ér-deklődés. Ez torkollik azután a felvilágosodás, preromantika és romantika hármassodrában egyrészt a paraszti életmód (statisz-tikai, történeti, gazdasági, praktikus, nyelvi stb.) vizsgálatához, amely a reformkori tudományosságban éri el első csúcspontját; másrészt a folklórban a nemzeti múlt és önállóság jelképét látják. A reformer magatartás a népelet (és folklór) jelenségeinek pontos rögzítésével egyszerre is elutasítja a hagyományos életmódot, a konzervatív – nemesi múlt-hoz ragaszkodás viszont értéknek tekinti a népi kultúra minden apróságát. Már ekkor megkezdődik a folklór és a néprajz egyetemi oktatásának megszerveződése.

A dilemma a reformkorban csak folytatódik, és voltaképpen egyetlen rövid periódusban, a szabadságharc idején oldódna fel – de ez sem következik be. Ami az érdeklődés mozgatórugóit illeti, ez egyre inkább a nálunk domináló – és sajátzerű, ám mégsem csupán magyarországinak nevezhető népiesség – eszmerendsze-rében található meg, vagyis egy esztétikai és emancipáló törek-vésben, amely a folklórban elvileg a szépet keresi, és gyakorlatilag ezt a történetiségben találja meg.

Cseppet sem véletlen, hogy a nacionalizmus legártatlanabb változatában jelenik meg ekkor a folklór kutatásban, a népiesség környező változatai (pl. pánszlávizmus, illírizmus, indogermaniz-mus, szarmatizmus, dákoromán elmélet stb.) gyakran reakciósab-bak, kevésbé esztétikai jellegűek, ugyanakkor (például a német és

szláv folklorisztikai kutatásokban) sokkal gyakorlatibbak és nagyobb távlatúak, mint a magyar folklorisztika népiessége.

A másik feltűnő és egyszersmind sajátos körülmény a romantika furcsa megjelenése a magyar folklorisztikában. Annak ellenére, hogy a XIX. század középső évtizedének hivatásos művészetében nálunk is uralkodóvá válik ez az irányzat, sőt, mind német, mind francia változatát közvetlen szálak fűzik hazánkhoz, romantikus folklorisztikai ideológiánk ekkor nem alakul ki, a vezető elvek a régibb, nemzeti – történeti elképzelések alapján állnak, az újabb gondolatokat pedig a klasszicizmusból és a hegeliánizmusból veszik át. A sikertelen 1848–49-es forradalom után megtorpan a folklor kutatás lendülete, megkezdődik viszont a szaktudomány kereteinek gondosabb kiépítése, és a kiegyezés után, az 1870-es évektől állandónak tekinthető kutatási lehetőségeket hoz létre Magyarországon.

A XVIII. század utolsó harmadától kezdődő akkor más évszázados kutatás tematikailag igen gazdag. Állandósul és egyre megerősödik a népköltészet vizsgálata, ahol a dalok, mesék, mondák kerülnek a középpontba, a balladák csak a korszak közepe után bukkanak fel teljes elragadtatást váltva ki. A népmese mellett a közkeletű dalok uralkodnak, társul ez néhány jellemző táncformával (csárdás, verbunkos). Egy kissé differenciálatlan a népzene, népies műzene, cigányzene fogalma, az első pozitivista dallamkiadványok is későbbiek. Mégis ez a korszak alapozza meg népzene kutatásunk történetiség-felfogását, egy kissé társadalmiatlan szemlélettel. A népművészet kutatása közvetlenül nem ebből fejlődik ki, csak a kor végre bontakozik ki a nemzeti művészettörténet és régészét ideálja, enélkül pedig népművészet-kutatás aligha képzelhető el.

A szövegfolklor és a néphit vizsgálata az ősköltészet (legkivált a magyar „mitológia” meg az „elveszett” naív eposz) kutatásának szolgálatában áll. Lassan és nem viták nélkül kodifikálódik az összehasonlító folklorisztika, kialakul ennek szűkebb finnugorisztikai és tágabb uráli – altáji (esetenként kaukázusi) távlata. A reális kutatási program (annak ellenére, hogy igen élénken indul meg a

környező népek folklorisztikája, és magyar vagy hazai kutatók is dolgoznak a környező nem magyar folklór feltárásán) határozott formában nem bontakozik ki. A nemzetiségi kutatások azonban még a meglévőnél sokkal fejlettebb formában sem pótolhatták volna ekkor az önállóuló vizsgálatokat (pl. a szlovák, horvát, ruszin, román stb. vonatkozásban). A szokások kutatása marad leginkább hátra, itt szinte csak a kuriózumok kereséséig, vagy elemi leírásokig jut el a kutatás. Elkezdődik viszont a területi leírások, sőt hovatovább tudatosan néprajzi táji monográfiák kiadásának sorozata, bár ez a munka inkább a következő periódusra jellemző.

1872-ben megalakul a későbbi országos méretű *Néprajzi Múzeum*, megkezdődik a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* könyvsorozatának publikálása, elkészül hamarosan az első hazai néprajzi kézikönyv, két évtized lefolyása alatt megszerveződik a Néprajzi Társaság és szakfolyóirata, az *Ethnographia*, sőt egy ideig működik a nemzetközi közvélemény tájékoztatásának céljait szolgáló *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*. Néhány kérdésben (cigánykutatás, finnugrisztika, orientalisztika) a magyar tudomány nemzetközi hírnévre és szerepre tett szert.

A szorosabb értelemben vett folklorisztika keretében nagyot fejlődik a népmesék, népdalok, balladák, néphit kutatása. Már kevésbé szakszerű módon, de nagy összefoglalások látnak napvilágot a szólások, gyermekjátékok köréből, bizonyos zenetörténeti és tánc történeti munkák is megszületnek.

Egy kissé később, már az első világháború évtizedével készül el népművészet-kutatásunk első, kifejezetten nagy) összegzése (Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*.) Feltétlenül külön kell említeni az országos, megyei, városi és más helyi monográfiák sorozatát, ezek legtöbbszörében mindmáig sem teljesen értékesített hatalmas (bár egyenetlen) anyag található. A kor módszere a pozitívizmus, inkább filológiai és történeti, mint összehasonlító jelleggel. Elméletül (ha a nemzeti tudományok tág elgondolásán belül valaki is gondolt ilyesmire) pszichológiai és nyelvi analógiák kínálkoztak, és ezt a népléktan eidetikus tudományként való

felfogásával építették bele műveikbe a kutatók. Voltaképpen egyedi javaslatból (Róheim Géza műveiben) indul ki a pszichoanalitikus etnológia és folklorisztika.

Tulajdonképpen szigorú módszertan nem alakult ki sem a gyűjtés, sem az anyag tárolása (raktározása, katalogizálása), sem annak publikálása terén. Szándéka szerint ezt célozta a XIX–XX. századforduló után külföldi minták követőjeként létrejött újabb magyar módszertan, a *Folklore Fellows* (nemzetközi folklorista szövetség) ún. magyar osztálya körében, amely éppen közérthető és szükséges rigorózussága következtében hosszú idő óta megszabja bizonyos folklorisztikai feladatok elvégzésének mikéntjét.

Ennek érdekköre elsősorban megint csak a népköltészet (főként a mesék, később a mondák, bizonyos mértékig a szólások és talalós kérdések) köreire terjedt és ezzel összefüggésben az őstörténeti vonatkozások egyirányú hangsúlyozásával folytatódott a néphitkutatás, de ennek önálló módszertanáról nem beszélhetünk.

A két világháború közére lehanyatlott a néptánc-, népszokás-, és népművészet-kutatás. A harmincas évek újabb népies irányzatai, valamint a szociológia kezdődő behatolása a folklórbá nem közvetlenül a tudományos módszer modernizálódását segítette elő, inkább a kutatás célját és társadalmi felelősségét szabta meg. Ez időben alakult ki viszont a magyar népzene-kutatás azóta világhírűvé váló iskolája: egyetemes zenefolklórbán gondolkodó vérbeli etnomuzikológia, itthon ez inkább történeti tudomány, amely a nemzeti tudományok sorába illeszkedik be, sőt időnként azoknak etikai példát is szolgáltató erővé vált.

A két világháború közti magyar kutatás önálló tudománytörténeti monográfiát érdemlő, igen bonyolult korszak, amelyet az eddigi feldolgozások és visszaemlékezések nem tártak fel minden oldalról. Ami a kutatás szervezetét illeti, e korban a *Néprajzi Társaság* elveszti egyetemes jellegét, vizály alakul ki a folkloristák és a *Néprajzi Múzeum* etnográfusai között, nem sikerül megteremteni a folklorisztika központi archívumát (ezt előbb a nemzeti könyvtárban, majd a Nemzeti Múzeum keretében tervezték), akadozik a sorozatok kiadása. Másrészt új irányzatok bukkannak

fel, amelyek voltaképpen a következő korszakban folytatódnak, nyerik el betetőzésüket. Kibontakozik az irodalmi népiesség folklorisztikai vetülete, több-kevesebb nyoma van a pszichológiai, vallástörténeti, sőt a fenomenológiai módszertannak.

A finn iskola nyomán nálunk is korábban már felbukkant földrajz-történeti irányzat szinte moccanatlan, és programjai ellenére sem ad összefoglaló munkákat, mégis egy kissé elvei feladásával is a történetiség és az ősköltészet problémaköre felé orientálódik. Az ezzel szemben álló erők kezdetben az etnológiai, pszichológiai, társadalomtudományi szemlélet elegyével jelentkeznek. Később világossá válik a program: a szorosabban vett folklorisztikában Ortutay Gyula kezdeményezésére kibontakozik az „egyéniiségkutató” irányzat, és a folklorikusatávlatait tekintve minden a magyarságtudomány érdekszférájába kerül, amelynek egyik oszlopa éppen a néprajz.

1934-től valódi katedrája van a néprajznak Budapesten, és bizonyos szegedi előzmények folytatásaképpen a negyvenes évekre előbb rendkívüli, majd rendessé váló széles körű oktatás bontakozik ki Szeged, Budapest, Kolozsvár egyetemén.

A tudományos intézetek közül Budapesten a *Magyarságtudományi Intézet*, előbb *Országos Táj- és Népkutató Intézet*, végül *Néptudományi Intézet*, Kolozsvárott az *Erdélyi Tudományos Intézet* programjában előkelő helyet kap a tágan értelmezett néphagyomány kutatása. A folklorisztikának a néprajzzal való összeolvadását jelzi a Néprajzi Múzeum keretében 1939-től végre megszerveződő, központi folklorisztikai (és néprajzi) archívum, az *Etnológiai Adattár*. A kutatás és feldolgozás nagy lendülettel folyik, és a felszabadulás után a *Néptudományi Intézet*, valamint a budapesti egyetem irányításával gondos tudománytörténeti analízis-sorozat lát napvilágot (*A Magyar Népkutatás Kézikönyve*), amelyben először szerepel együtt a néprajz, a folklorisztika minden válfaja: a zenetudománytól a népművészetig, az antropológiától a régészetig, a néphit kutatásától a népnyelvi vizsgálatokig. Központi irányítás alá kerülnek a múzeumok és a *Magyarországi Múzeumok Országos Központja* irányításával új alapokra kerül a néprajzi muzeológia is.

Több változás után az 1950-es évek elejétől alakul ki egy másfél évtizedig nagyjából állandó tudományos szervezet. Minden néprajzi jellegű kutatásnak központi fóruma ekkor a *Néprajzi Múzeum*, és a folklorisztika módszereit is a néprajzi célkitűzéseknek rendelik alá. Állandósul az egyetemi néprajzi oktatás Budapesten, Debrecenben, sőt Szegeden is. Bizonyos integrálódás figyelhető meg mindenhol, és ennek betetőzéseként közös vállalkozások (az új „Magyarság Néprajza”, *Magyar Néprajz nyolc kötetben*, *Magyar Néprajzi Lexikon* stb.) tervei, majd kötetei születnek meg. A kutatók kivethetik a részüket a nemzeti tudományok által készített zenei, művészi, irodalomtudományi, nyelvtudományi, történet-tudományi, színháztörténeti stb. összefoglalásokból is. E korszakban a társadalmias néprajzi szemlélet válik uralkodóvá, amelyben újabban ismét határozottan érvényesülnek a történeti és etnikai vonatkozások.

Bizonyos rövid időtől eltekintve, az összehasonlító kutatás minden irányban kifejlődik. A korszak legjelentősebb folklorisztikai vállalkozásai az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* (amely először szinte kizárólag meséket publikál), valamint a sokoldalú népzenei publikációsorozatok (*Magyar Népzene Tára*, *Népzenei Monográfiák* stb.), amely szervezetileg lazábban kapcsolódik a folklorisztika más műhelyeihez.

Megindult több nagyszabású munka (népmesekatalógus, népdalkataszter, ezt követi később a mondakatalógus), és a szocialista átalakulás vizsgálata, a népi társadalom felé forduló megélnéklő érdeklődés is újszerű jellegűnek nevezhető. A néphitkutatás történeti és összehasonlító vonatkozásokat keres (sámánizmus), irodalomtörténeti koncepciók jegyében folytatódik a népszokások és népi színjátszás vizsgálata. A nagy közérdeklődést kiváltó népi táncmozgalom elvirágzása után is tovább folyik e téren a kutatás, és ez csakhamar felzárkózott a népzenevizsgálat nemzetközileg méltán elismert színvonalára.

Belső viták termékenyítik a kutatást, különösen a folklorisztika néprajzi aspektusai kerülnek sokrétű megvilágításba. Forradalmasodik a gyűjtés technikája (magnetofon, film, video), javaslatok

hangozhatnak el az archiválás korszerűsítéséről (lyukkártyák, számítógépek alkalmazása), a népművelő folklorisztika is felhasználja a film, a rádió és televízió kínálta lehetőségeket. Az anyagi kultúra vizsgálatában a pontosabb adatfelvétel, a történetiség, kartográfiai és más módszerek, majd a gazdaságtörténet elgondolásainak megjelenése figyelemre méltó.

Az utóbbi két évtizedek ismét újabb, átmeneti szakasznak nevezhetőek. Szervezeti átcsoportosítások egész sora következik be, amelyek ugyan lassan peregnék le, mindazáltal hovatovább befejezéshez közelednek, és áttekintést tesznek lehetővé. A vidéki múzeumok önállósága növekszik, ezzel egyszerre érdeklődésük és helytörténet felé fordul és ezáltal különösen a folklorisztikai muzeológia lehetőségei tovább csökkennek.

A népművészet kutatása kivételével a Néprajzi Múzeum gyakorlatilag átadja a folklorisztikai feladatokat másnak, ugyanakkor a *Szabadtéri Néprajzi Múzeum* és az *Ethnológiai adattár* továbbra is általában a néprajz módszertani irányítása alatt marad. A Magyar Tudományos Akadémián megszervezett Néprajzi Kutató Csoport veszi kézbe a teljes szövegfolklor-kutatást, valamint a folklorisztika elméletének kidolgozását. Szakarchívumokat vesz át és épít ki, főként olyan területen, ahol ez korábban nem volt lehetséges (népdal, monda, szólás, néphit, népszokás). Ez az intézet koordinálja az egész hazai folklorisztikát. Ide kerül a néprajzi atlasz témaköre, a falusi változások vizsgálata, megkezdődik egy forrásokra épülő, vagyis nem rekonstrukciós jellegű történeti vizsgálat.

A Népzene-kutató Csoportban, majd a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetében a megfelelő osztályok feladata a népzenei és néptánc vizsgálatok folytatása. Voltaképpen csak a munkásfolklor marad más keretben, ezt többé-kevésbé szétszórtan irányítják. Megszilárdul az egyetemi néprajzi/folklorisztikai oktatás. Nem szakemberek is sokat tevékenykednek e területen. 1974-ben pedig teljes jogú szakká minősítették a néprajzot, amely a következőkben egyre inkább az önálló és

összehasonlító, az etnológiát, kulturális antropológiát egyre inkább számba vevő oktatási program kiépítésén fáradoztak.

Módszertani szempontból az utóbbi évtizedek a kiszélesülés és megszilárdulás korszakának tekinthető. A magyar néprajzi iskolák további eredményeket értek el itthon és külföldön egyaránt. Határozottá vált és 1965 óta immár programmal is rendelkezik az összehasonlító finnugrisztikai folklorisztika, ennek kiépítése és tudományos intézetbe csoportosítása azonban nem következett be. A folklór jellegű textológia a megformálódás stádiumán túljutott. Bizonyos fórumokon elhangozhatott a nemzeti tudományok és a művelődéstörténet kereteibe való beilleszkedés megteremtésének szükségyszerűsége is. Érdemes kutatók és irányzatok tudománytörténeti szemléje hovatovább sorozatban készül, és a tudománynépszerűsítés is megtalálta a maga méltó helyét.

A magyarországi néprajztudomány első másfél évszázadának végén nemzetközileg is ismert, sikeres disciplina, amelynek eredményeit ünnepi alkalmak veszik számba. Módszere egyre inkább tudományközi jellegű, a népi kultúra egészére kiterjed, és metodikai szempontból is több fontos témát dolgozott fel. A jelen periódusban a recens vizsgálatok sorába beillesztette a változás-vizsgálatokat, történeti témákat kutatván pedig a társadalomtörténet és különösen a társadalmi tudat specifikus vonásainak feltárásán fáradozott.

A MAGYAR NÉPRAJZTUDOMÁNY MAI INTÉZMÉNYEI

1889-től mindmáig működik a Magyar Néprajzi Társaság (székhelye Budapest, Néprajzi Múzeum). Több szakosztályában rendszeres üléseket tart, társadalmi díjakat ad át, ünnepeket, konferenciákat, előadásokat rendez. Folyóirata az *Ethnographia* (szintén 1889-től), az egész világon is az egyik legrégebb, folyamatosan működő néprajzi közlöny. Magyar nyelvű, felöleli a néprajz egész területét. A Magyar Néprajzi Társaság tagjainak közlönye a *Néprajzi Hírek*. Évente több füzetben jelenik meg, és több éven át az évenként utolsó számok az előző év teljes néprajzi bibliográfiáját adták, magyar szempontból, ám a külföldön megjelent publikációkat is figyelembe véve. A Magyar Néprajzi Társaság címe, ahol tagnak lehet jelentkezni: 1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 12. Az *Ethnographia* első 50 évfolyamáról 1942-ben Szendrey Zsigmond készített mutatót. Igen részletes a Tátrai Zsuzsanna által 1982-ben kiadott újabb mutató, amely az 1940–1969 közötti évfolyamokat mutatja be. 1989-re Balázs Géza elkészítette ennek kiegészítését is: az 1970–1988-as évek anyagát.

A Néprajzi Múzeumban a magyar gyűjteményeken kívül minden kontinens népi kultúráiból gazdag gyűjtemények találhatók. Igen változatos alkalmi kiállításokat rendeznek. A múzeumban található a legnagyobb és legjobb magyarországi néprajzi könyvtár (nyilvános), igen gazdag fénykép-, film- és rajzgyűjteménye, ezen kívül kiváló népzenei gyűjteménye van (amelyben annak idején Bartók Béla és Kodály Zoltán is dolgoztak). Itt található az Ethnológiai Adattár, a kéziratos néprajzi gyűjtések legfontosabb magyarországi archívuma (ez is nyilvános). Évenként az országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatok sok száz dolgozata, sok tízezer oldal terjedelemben szintén ide kerül. E pályázatok nyilvánosak, témakörük igen változatos. A Néprajzi Múzeum

számos kiállítási útmutatót és egyéb publikációt jelentetett meg. Folyóiratai közül a legjelentősebb a *Néprajzi Értesítő* c. évkönyv (1900-tól kezdve, első 32 évfolyamának mutatóját 1942-ben Cs. Sebestyén Károly adta ki), valamint a *Néprajzi Közlemények* c. kiadványsorozat 1956-tól. Itt jelentetik meg az ún. gyűjtési útmutatókat, ezek eligazítják a néprajzi gyűjtést és feldolgozást kívánó nem szakembereket az egyes kutatási területek sajátosságait illetően. E gyűjtési útmutatók kérésre bárki számára hozzáférhetőek. Az utóbbi évtizedekben sokrétű munkát tükröznek katalógusai, kiállítási mutatói. A *Tabula* folyóirat a modern törekvések fóruma. Tüzetes monográfia: Fejős Zoltán: *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei.* (Budapest, 2000.)

1973-ban vált külön a Néprajzi Múzeumtól a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, amely Szentendre határában található. Kiepítése most is folyik, még nem minden magyarok lakta tájegység épületeit (és ezek berendezéseit) sikerült felállítaniuk. *Téka* nevű kis tájékoztató füzetük képet ad a múzeum tevékenységéről, amely nemcsak gyakorlati, hanem tudományos jellegű is. Évkönyvük: *Ház és ember.* 1980-ban indult meg. Kiváló munkák a múzeumot bemutató praktikus kiadványaik. Munkatársai is megjelentettek kérdőíveket és kutatási útmutatókat. Természetes módon leginkább a népi építkezés, település, házbelső témakörét vizsgálják. Kiváló fénykép- és rajzgyűjteménye van. Megszerezték Hoffmann Tamás és Csilléry Klára könyvtárát. (Címe: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, Pf. 63.).

A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetei sorában viszonylag későn, 1967-ben alakult meg a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja (legújabb címe: MTA BTK Néprajzi Kutatóintézet. 1097 Budapest IX. Tóth Kálmán u. 4. B épület 8. emelet.) Eredetileg folklór intézetnek szánták (első igazgatója Ortutay Gyula volt), mára a folklór mellett a társadalomnéprajz, történeti néprajz, anyagi kultúra és etnológia területén is foglalkoztat kutatókat. Évenként több tudományos rendezvényt is szervez, fő feladatai közé tartozik a magyar néprajzi kutatások nemzetközi kapcsolatainak ápolása. Évkönyve: *Népi Kultúra – Népi*

Társadalom majd 1967 óta jelenik meg, magyarul. 2005 óta a neve *Ethno-Lore*. Több kiadvány-sorozata van, főként kismonográfiák (1967-től). 1970-től több füzetben is kiadtak egy *Documentatio Ethnographica* című füzet-sorozatot, amely segédanyagot ad a néprajzi kutatásokhoz. Még ennél is fontosabb, anyagközlő kiadványsorozata a *Folklor Archívum*, 1973-tól, benne igen fontos gyűjtések anyagával. Minthogy itt készült az új akadémiai kézikönyv 1977-től 1986-ig *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* címmel külön kiadványsorozatot jelentettek meg. Ebben fontos konferenciák anyaga, mutatók találhatók (pl. a három alkötetre tagolódo 5. kötet adja a Néprajzi Múzeumban lévő Ethnológiai Adattár jegyzékét). Ez is nyitott sorozat, külső munkatársaktól is közölnek. A kutatócsoportban található a magyar népmesekatalógus archívuma (ennek mára a legtöbb része külön kiadvány formájában ugyanitt jelent meg), jelentős néphit – és ráolvasás – archívumuk van. Népköltési archívumuk nem túl nagy és nem túl rendezett.

Jelentős magyar folklórananyag található a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetében, amely több korábbi kutató intézményből egységesült. (Jelenlegi címük: Budapest, I., Táncsics Mihály u. 9.). Itt található a magyar népzene és néptánc világméretekben is páratlan archívuma, ezen kívül az ún. európai népzenei archívum, sőt Európán kívüli (közte finnugor) zenei és néptáncanyag. A régebben Kodály Zoltán vezette munka keretében itt készült a *Magyar Népzene Tára* sorozat minden eddigi kötete. Magyar nyelvű kiadványaik között a *Zenetudományi Tanulmányok*, valamint a *Népzene-kutatás és Zenetörténet* érdemel figyelmet.

Múzeumainkban szinte mindenütt van néprajzi gyűjtemény. A múzeumi évkönyvek és egyéb publikációk erről jó áttekintést adnak. Egyéb intézmények közül közismert, hogy országos, megyei, helyi és szakterületi múzeumainkban, tájházainkban, falumúzeumainkban hatalmas néprajzi anyag halmozódott fel. Az egész országot tekintve erről még áttekintésünk sincs.

Külföldi kézikönyvek (pl. atlaszok, monográfiák) igen ritkán tüntetik fel következetesen a magyar néplétre vonatkozó felismeréseket.

Nagyobb és kisebb könyvtárainkban, archívumainkban, levéltárainkban sokmillió kötetnyi, sokmillió lapnyi néprajzi vonatkozású anyag található. Ezek közül még a legnagyobbakról (Budapestben az Akadémiai Könyvtár és Kézirattár, az Országos Széchényi Könyvtár és Kézirattára, vagy az Országos Levéltár stb.) sincs méltó néprajzi mutatónk. Nagy és kisebb egyházaink (a katolikus, református, evangélikus, zsidó stb.) gyűjteményei, könyvtárai ugyanilyen kincsesbányák. Ezek közül talán a reformátusok debreceni, sárospataki és budapesti, a katolikusok pannonhalmi és esztergomi gyűjteményeiről tudunk a legtöbbet. Ám mindegyikben lappang még feltáratlan néprajzi anyag, és a jegyzékek sem adnak teljes képet. Országos viszonylatban többször is megkíséreltük például áttekinteni levéltáraink boszorkányper-aktáit. Ám még így is kötegni új adat kerülhet szinte bárhonnán elő. És azt sem felejtethetjük el, hogy a külföldi hungarica-jegyzékek éppen a mi szempontjaink szerint a legkevésbé teljeseek. Nincs *korszeri* tudományos igényű néprajzi áttekintése a Kárpátalja, Bánát, Vajdaság vagy Burgenland magyarságának. A távolabbi diasporáról még kevesebbet tudunk. Viszont Liszka József kitűnő munkában (*A szlovákiai magyarok néprajza*. Budapest – Dunaszerdahely, 2002.) adott áttekintést. Erdélyi kollegáink több kiváló egyetemi jegyzetet és tankönyvet tudtak megjelentetni. Pl. Keszeg Vilmos szerk.: *Magyar népi kultúra*. Kolozsvár, 2008. – Pozsony Ferenc: *Erdély népei*. Kolozsvár, 2009.

A magyarországi nemzetiségi néprajz legfontosabb intézményei a Művelődési Minisztérium, majd utódminisztériumai felügyeletével működtek. Van ún. bázismúzeuma a legtöbb hazai nemzeti-ségnek. 1975-től (akkor még a Magyar Néprajzi Társaság kezdeményezésére) megindult a hazai német, délszláv, román és szlovák néprajzi kutatás eredményeinek évkönyvszerű publikációja (több év kimaradásával is eddig összesen vagy ötven kötet jelent meg ilyen tárgykörből: *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen – A magyarországi németek néprajzához; Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj – A magyarországi délszlávok néprajza; Din tradițiile populare ale românilor din Ungaria – A magyarországi románok nép-*

rajza és *Národopis slovákov v Maďarsku* – A magyarországi szlovákok néprajza címmel. Több évkönyv-kötetben publikáltak a cigány folklórról és vegyes tárgyú köteteket is közöltek.

Ma néprajzi oktatás általános iskolában 5. (2012-ig ötödikben, hatodikban modul keretében) osztályban, hon- és népismeret néven történik, illetve némi fakultáció, szakkörök keretében fordul elő. Művészeti szakiskolában 9. 10. osztályban néprajz vagy népművészet néven történik az oktatás. Tanító- és tanárképző iskoláinkon (újabban egyetemeinken) is megtalálható e szak. Igen tanulságos áttekintés: Baksa Brigitta: *Néprajz az iskolában. A néprajzi ismeretek tanításának múltja és jelene*. (Budapest, 2015). Szerencsére ma Bölcsészettudományi karainkon többféle formában is van néprajzi képzés.

A Debreceni Egyetemen, illetve elődjén, a Kossuth Lajos Tudományegyetemen 1949 óta folyik teljes értékű néprajz szakos képzés, Gunda Béla, majd Ujváry Zoltán vezetésével. Az ekkor alapított Néprajzi Tanszék (KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen, Egyetem tér 1. 4032) saját könyvtárral és jelentős archívumokkal rendelkezik. A tanszéki archívum (DENIA) 1949-től kezdve folyamatosan dokumentálja a tanszéken folyó kutatások eredményeit, a Gömöri Archívum (GA) pedig a történeti Gömör vármegyére vonatkozó helytörténeti és néprajzi kutatások országos körű adattára. Az adattárak mellett fotóarchívum, dia-és videótár áll a kutatók és az egyetemi oktatás rendelkezésére.

A tanszék évkönyve (*Műveltség és Hagyomány*) 1961-től jelenik meg rendszeresen. 1979-től idegen nyelveken, *Ethnographia et folkloristica Carpathica* címmel. Emellett 1978-től folyamatosan jelennek meg a *Studia folkloristica et etnográfia* című sorozat oktatási és kutatási kiadványként az egyetemi képzésben és a tudományos kutatásban egyaránt hasznosítható anyagokat tesz közzé. 1985-től jelenik meg a *Gömör Néprajza* c. sorozat, amely a tanszék gömöri kutatásainak eredményeit, valamint a történeti Gömör megyére vonatkozó forrásokat, dokumentumokat publikálja. Az oktatást és a kutatást egyaránt segítik a tanszék által kiadott kérdőívek, gyűjtési útmutatók. 1989-ben új sorozat indult „Néprajz egyetemi

hallgatóknak” címmel. Ebben egyetemi jegyzeteket, a hallgatók számára készült tematikus összefoglalásokat jelent meg a tanszék. „*Folklor és Etnográfia*” c. kiadványa 1979 óta megtalálható. Néprajzi Tanszék kiadványai még az *Ethnica*, amely 1990-től indult. A *Néprajzi Látóhatár* c. szakmai folyóirat a Györffy István Néprajzi Egyesület tevékenységéhez kapcsolódik. 1992-től, az indulásának pillanatától, a folyóirat igazodva az egyesület célkitűzéséhez, összekötő kapocsként kívánt működni a kárpát-medencei magyarság egyes csoportjai között. A *Néprajzi Látóhatár* tematikus, illetve vegyes tartalmú számokkal igyekszik hozzájárulni a határainkon belüli és túli magyar tudományos műhelyek munkájának és kutatási eredményeinek megismertetéséhez.¹

1934-től kezdve folyamatosan van néprajz tanszék a budapesti egyetemen. (Jelenlegi címe: Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kara – Néprajzi Intézet, 1088 Budapest, VII. Múzeum-körút 6-8). Két tanszéke van (Tárgyi Néprajzi Tanszék – Folklore Tanszék), közös könyvtárral és kis archívummal. Hosszú ideig Ortutay Gyula és Tálasi István vezetésével. Az előbbi tanszék kiadványsorozatot jelentetett meg *Dissertationes Ethnographiae* címmel (1973 óta), ezek áttekintést adnak a tanszék működéséről. A Folklore Tanszék évkönyve *Artes Populares* című (1970 óta jelent meg, egy-egy kötete felváltva magyarul vagy világnyelveken). Az oktatáshoz szükséges fordításokat ad a *Folkloristica* c. kiadványsorozata (1971-től). *Folklor, folklorisztika és etnológia* címmel különlenyomat – sorozatot adott ki (1978 óta több mint 220 füzet). *Pre-Ceedings of the Folklore Department – Előzmények és tervek a Folklore Tanszékről* címmel 1979 óta belső terjesztésű sokszorosított anyagot is megjelentetett, itt olvasható a tanrend és az ehhez szolgáló kötelező olvasmányok anyaga is. *A mai folklor – Folklore Today* címmel hét füzetet is kiadtak. Több korábbi előzmény (ezek mára már kaphatatlanok is, idejétmúltak is) után először 1966-ban, majd javított változatban 1969-ben jelent meg *A magyar népköltészet* c. egyetemi jegyzet (legutolsó lenyomata 1974-

¹ <http://neprajz.unideb.hu/kiadvanyok/neprajzi-latohatar>

ból). 1979-ben egyetemi tankönyv jelent meg *A magyar folklór* címmel a Tankönyvkiadónál. Ez mindmáig a magyar néprajz egyetlen egyetemi tankönyve, részletes bibliográfiával, jó áttekintés (kivéve a népművészet, amelynek kiszemelt szerzője a kéziratot nem készítette el). Javított kiadását 1998-ban az Osiris kiadó jelentette meg: Voigt Vilmos szerk.: *A magyar folklór. A Folklórisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény I. (1840–1900) c. jegyzet* 1978-ban látott napvilágot. A két budapesti néprajzi tanszék közös jegyzete a *Néprajzi szöveggyűjtemény I.* kötet, 1982. A *Folklórisztika és etnológia Magyarországon a XX. század első felében.* (Budapest, 2000) e sorozat része volt. Egyetemi tankönyv: Voigt Vilmos szerk.: *Magyar folklóre szöveggyűjtemény. I.* Budapest, 2005. A két tanszék több ünnepi kiadványt, és a hallgatókkal közösen végzett gyűjtések anyagát közölte. A hallgatók 2011-ben kezdték meg az *Etnoszkóp* évkönyv megjelentetését.

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karán működő Embertani Tanszék gondozza a fizikai antropológiát. E tárgykörből is készültek egyetemi jegyzetek és tankönyvek.

A kulturális antropológia mesterképző szak az ELTE Társadalomtudományi Karán működik, saját oktatási programmal és kiadványokkal (címe: 1117, Budapest XI. Pázmány Péter sétány 1/A.).

Egyébként a földrajzi, szociológiai, filozófiai, népművelési, régészeti, történeti és egyéb oktatás keretében is szükség van néprajzi (és folklórisztikai) ismeretekre és ezekhez is készültek segédletek.

A Szegedi Egyetemen Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék működik, néprajz mesterszakos bölcsész diplomát ad. Külön oktatják a „táncantropológiai szakirányt”. (Címe: 6722, Szeged, Egyetem utca 2.) Már a harmincas évektől volt folklórisztikai oktatás Szegeden. Előbb Solymossy Sándor, majd évtizedekre Bálint Sándor személye határozta meg az egyetemi képzést. Az 1940-es években a magyar néprajz több kiválósága itt habilitált. Könyvtárunkban van Bálint Sándor és Katona Imre

könyvanyaga. Rendkívül szerteágazó kiadványsorozatokat hoztak létre (*Devotio Hungarorum – Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár – Táj és népi kultúra*. A tanszéken működik az MTA-SZTE Valláskutató Csoport, igen széles tematikával és számos további kiadvánnyal.

A Pécsi Tudományegyetemen, illetve elődjén a Janus Pannonius Tudományegyetemen 1991 óta folyik rendszeres, szakos néprajzi képzés, amelynek szervezését Andrásfalvy Bertalan indította el 1989-ben. A tanszék 2001-ben vette fel a Néprajz – Kulturális Antropológia nevet. (Címe: 7624, Pécs, Rókus u. 2, M épület 3. emelet.) A tanszéknek két saját kiadványsorozata van: a tanszék oktatóinak, hallgatóinak írásait, valamint a tanszék által szervezett tudományos konferenciák anyagát megjelentető *Studia Ethnologica Hungarica*, és a forrásközlő *Fontes Ethnologiae Hungaricae*. Emellett létezik még egy virtuális sorozatuk is, amelyet a doktori program keretében hoztak létre.²

1992-ben a Miskolci Egyetemen önálló tanszék jött létre (Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék névvel), ahol Kunt Ernő kezdeményezésére megindult az önálló kulturális antropológia szakos képzés. A Tanszék kiadványai a KVAI könyvek (Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet – címe: Miskolc-Egyetemváros C/1 épület III. emelet), illetve az *Anthropos* könyvek, amelynek célja, hogy az antropológia határtudomány jellegeből következően széleskörű érdeklődésre számottartó szakszövegek magyar nyelvű hozzáférhetőségét biztosítsa az érdeklődők számára.³

1996-ban alakult az Európai Folklór Intézet (EFI), amely az UNESCO támogatásával jött létre Budapesten. Az intézet alapvető feladata a folklórral kapcsolatos különböző területek, a kutatás, a revival mozgalom és az oktatás közötti közvetítés volt. Célja az európai hagyományos, etnikai és kisebbségi kultúrák meghatározása, dokumentálása, védelme, megőrzése, terjesztése, a nemzetközi együttműködés elősegítése volt. Valamint az ezekkel a

² <http://neprajz.btk.pte.hu/hu/tartalom/bemutatkozas>

³ <http://www.uni-miskolc.hu/~btkvat/intezet.php>

témákkal foglalkozó intézmények ismertté tétele, a hagyományos kultúra számára a szélesebb nyilvánosság megteremtése, hivatalos és kormányzati szintű elismertetése. Az intézet kiadványai kapcsán meg kell említeni az *Örökség* című sorozatot, amely 1999-ben indult. A könyvsorozat célja olyan tanulmányok megjelentetése, amelyek régóta hiányzó alapmunkák, gyűjteményes kötetek, konferencia-anyagok, monográfiák. Szintén jelentős a *Folklor* című sorozat, amely 2000-ben jelent meg először. A helyi tudás, folklór, szóhagyomány, ének, tánc, zene és más mesterségek emlékei, gyűjtések, vagyis hiteles népi szövegek kerülnek kiadásra. A *népművészet mesterei* c. kiadvány azért jött létre, hogy tematikusan sorra véve az egyes folklór és népművészeti ágazatokat a hazai és nemzetközi érdeklődők számára is bemutassa a tehetséges népi alkotókat, előadókat. Az idegen nyelvű kiadványuk a *Bibliotheca Traditiones Europaeae*, amely angol nyelvű könyvsorozat. Hazai szerzők nemzetközi érdeklődésre számot tartó munkái, vagy az intézet által szervezett nemzetközi konferenciákon elhangzott előadások szerkesztett változatai jelentek meg. *Hungarian Heritage* c. évente megjelenő tematikus számmal jelentkező angol nyelvű periodikum volt. Fő célja volt, hogy átfogó képet adjon a tradicionális magyar kultúra és a megújuló folklórhagyományok jelenségeiről. *EFI Communicationes* c. füzetsorozatban rövidebb tanulmányok, és az intézet tevékenységéhez szorosabban kapcsolódó UNESCO – határozatok, ajánlások olvashatók. Alsorozatának címe *Varia Bibliographica*, amelyben jeles néprajzkutatók életmű-bibliográfiái, és néprajzi tárgyú szakdolgozati és disszertáció-jelezvények kerültek kiadásra.⁴

A Hagyományok Háza (Címe: Budapest I. Corvin tér 8.) a hagyományos mesterségek, kézművesség, népzene és néptánc továbbra is fennmaradását szolgálja. Egyedülálló sajátossága a népmese-tanfolyamok rendezése. Martin György könyvtára is itt található.

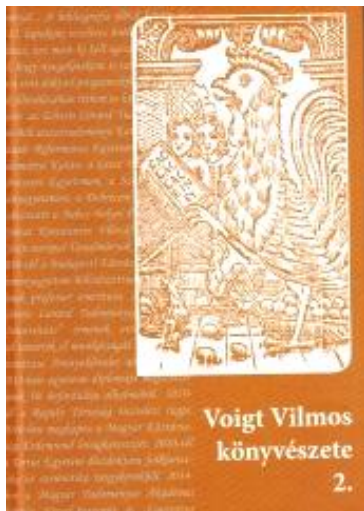
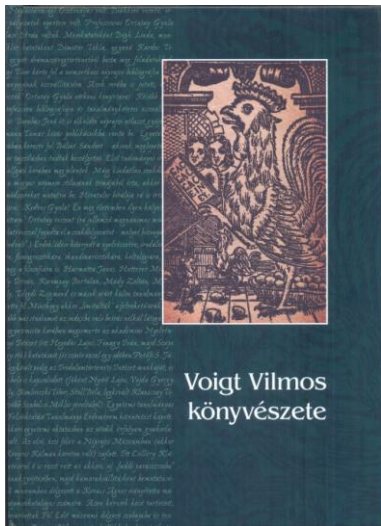
⁴ <http://www.kontextus.hu/hirvero/link02.html>

NÉPRAJZ EGYETEMI HALLGATÓKNAK

1. Voigt Vilmos: Alapismereti bevezetés (1989)
2. Ujváry Zoltán: dramatikus népszokások (1989)
3. Katona Imre: Munka – Munkaeszköz – társadalmi fejlődés (1989)
4. Voigt Vilmos: Szemiotikai kultúra – a kultúra szemiotikája (1989)
5. Ujváry Zoltán: Farsang (1990)
6. Szabó László: Bevezetés a társadalomnéprajzba (1990)
7. Balassa Iván: A magyar gabonatermelés néprajza (1990)
8. Varga Gyula: A néptáncok (1990)
9. Voigt Vilmos: A folklorizmusról (1990)
10. Dankó Imre: A javak cseréjének néprajza (1990)
11. Ujváry zoltán: Agrárkultusz (1991)
12. Kós László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920) (1991)
13. Dám László: építkezés (1992)
14. Hoppál Mihály: Etnozsemiotika (1992)
15. Végvári Lajos: Bevezetés a művészettörténetbe (1993)
16. Selmeczi László: Bevezetés a régészetbe néprajz szakos egyetemi hallgatók számára (1993)
17. Katona Imre: Fejezetek a népköltészet köréből (1994)
18. Novák László: Településnéprajz (1995)
19. Dám László: Magyar népi állattartás és pásztorkodás (1995)
20. Ujváry Zoltán: Kis folklórtörténet I. (2000)
21. Ujváry Zoltán: Kis folklórtörténet II. (2000)
22. Ujváry Zoltán: Kis folklórtörténet III. (2000)
23. Ujváry Zoltán: Kis folklórtörténet IV. (2000)
24. Szilágyi Miklós: Néprajzi forráskritika (2001)
25. Ujváry Zoltán: Kis folklórtörténet V. (2002)

26. Ujváry Zoltán: Kis folklórtörténet VI. (2003)
27. Ujváry Zoltán: Kis folklórtörténet VII. (2003)
28. Csíki Tamás: Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig) (2003)
29. Szilágyi Miklós: Bevezetés a néprajzi muzeológiába (2003)
30. Ujváry Zoltán: Kis folklórtörténet VIII. (2004)
31. Ujváry Zoltán: Kis folklórtörténet IX. (2005)
32. Ujváry Zoltán: Kis folklórtörténet X. (2006)
33. Szabó László: társadalomnéprajzi előadások (2008)
34. Selmeczi Kovács Attila: Régi népélet (2017)

Voigt Vilmos tudományos munkásságának összefoglaló kötetei

A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének kiadványai (2010, 2015)

Megjelent!

Ce még kevesen sejtik, a magyar nyelv és irodalom történetében az egyik legjelentősebb korszakot a 19. század második felében élte át. Ebben a korszakban a magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek.

A nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek.

A nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek.

A nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek.

A nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek. A magyar nyelv és irodalom történetében a legnagyobb változások történtek.

A nyelv